

Patrona Halil İsyanı (1730) Sonrası İstanbul Hamam Çalışanları ve Arnavutların İşgücüne Katılımı*

Saim Yörük*

(ORCID: 0000-0001-7294-2345)

Makale Gönderim Tarihi

03.11.2023

Makale Kabul Tarihi

19.12.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yörük, S., “Patrona Halil İsyanı (1730) Sonrası İstanbul Hamam Çalışanları ve Arnavutların İşgücüne Katılımı”, *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (Aralık 2023), 281-318.

APA: Yörük, S. (2023). Patrona Halil İsyanı (1730) Sonrası İstanbul Hamam Çalışanları ve Arnavutların İşgücüne Katılımı. *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 5(2) (Aralık 2023): 281-318.

Öz

XVIII. yüzyılda İstanbul’da çok sayıda hamam bulunmaktaydı. Bu hamamlar her gün binlerce kişiye hizmet vermekte, işgücüne önemli ölçüde istihdam sağlamaktaydı. Hamam işletmecilerinin yanı sıra hamamlarda çalışarak geçimlerini sağlayan tellak, natır, külhancı ve diğeri hizmetliler de bulunmaktaydı.

1730 yılında meydana gelen Patrona Halil İsyanına önemli sayıda Arnavut karışmış ve Arnavut asıllı hamam çalışanları bu isyanda başı çekmiştir. İsyanın neden olduğu asayişsiz ve güvensiz ortam fazla uzun sürmemiş, yaklaşık iki ay

* Bu makale metni 4-6 Mayıs 2023 tarihinde Sinop’ta düzenlenen CIEES 2023 VI. Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Kongresi’nde sunulmuş olup gözden geçirilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.

** Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, saimyoruk@hotmail.com.

Assoc. Prof. Dr., Çankırı Karatekin University Faculty of Humanities and Social Sciences Department of History.

sonra isyancıların ele başları cezalandırılmıştır. Devamında devlet isyana karışanlara ve Arnavut asıllı hamam çalışanlarına yönelik farklı bir siyaset izlemiştir. Hamam defterlerinde yer alan taahhütnamelere ve açıklamalara göre kazandıklarını memleketlerine götürmek için giden dirlik sahibi büyük ve küçük Arnavutların döndüklerinde hamamlarda işe alınmaları yasaklanmış, yerlerine Anadolu taraflarından gelen Türk uşaklarının, İstanbulluların ve Gayrimüslimlerin işe alınması istenilmiştir.

Sultan I. Mahmud döneminde (1730-1754) İstanbul hamamlarında çalışanları kayıt altına almak amacıyla hamam defterleri tutulmaya başlanmıştır. Bu defterlerde İstanbul'da bulunan hamamların buldukları mevkiler de belirtilmiştir. Çalışanlardan önce tellâklar sonra nâtırlar tek tek isimleri, var ise aile adları, lakapları ve geldikleri yerler ile kaydedilmiştir. Ayrıca söz konusu işe zimmî (gayrimüslim) statüleri de belirtilmiştir. Her bir hamam çalışanın kolayca tespitinin yapılması için bedensel görünüşleri hakkında birkaç kelimeyle özelliklerine de yer verilmiştir. Bu defterler, belirli bir zaman diliminde İstanbul'daki işgücünün belli bir kesiminin resminin çekilmesi, hamam çalışanlarının sayısı, iş kollarına ve yaş gruplarına dağılımı, memleket ve milliyet durumları ile ilgili önemli veriler sunmaktadır.

Bu çalışma ile 1730 Patrona Halil İsyanı sonrası İstanbul hamam çalışanlarının demografik açıdan değerlendirilmesi, Balkan asıllı unsurların özellikle de Arnavutların işgücüne katılım düzeyinin belirlenmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul Kazası, Hamam, Demografi, Arnavut, Hamam Çalışanları.

Istanbul Bath Workers After the Patrona Halil Rebellion (1730) and Albanians' Labor Force Participation

Abstract

There were many baths in Istanbul in the 18th century. These baths served thousands of people every day and provided significant employment to the workforce. In addition to the Turkish bath business owners, there were also tellâk (bath attendant), nâtır (watchman), külhâncı (furnace stoker) and other servants who made their living by working in the baths.

A significant number of Albanians were involved in the Patrona Halil Rebellion (1730), and bathhouse workers of Albanian origin took the lead in this rebellion. The unsafe and unsecure atmosphere caused by the rebellion did not last long, and the ringleaders of the rebels were punished after about two months. Subsequently, the state followed a different policy towards those involved in the rebellion and bath workers of Albanian origin.

According to the commitments and explanations in the bath books, the Albanians who had large and small landowners who went to take their earnings to their hometowns were forbidden to be employed in the baths when they returned. Instead of Albanians, Turkish servants from Anatolia, Istanbul and non-Muslims were asked to be recruited.

Bath books began to be kept in order to record the employees in Istanbul baths during the reign of Sultan Mahmud I (1730-1754). In these notebooks, the locations of the baths in Istanbul were also indicated. Before the workers, the bath attendants and then watchmen were recorded with their names one by one, their family names, if any, their nicknames and the place they came from. In addition, their dhimmi (non-Muslim) status was also stated if any. In order to easily identify each bath worker, a few words about their physical appearance were also included. These notebooks provide important information about taking a picture of a certain segment of the workforce in Istanbul, the number of bath employees, their distribution by business lines and age groups, their hometowns and nationalities in a certain period of time.

It is aimed to evaluate the demographics of Istanbul bath workers with this study after the Patrona Halil Revolt (1730), and to determine the labor force participation rate of people of the Balkan-origin people, especially Albanians.

Keywords: Istanbul District, Bath, Demographics, Albanian, Bath Workers.

Giriş

Türkler İslam dininin bir şartı olarak temizliğe önem vermişlerdir. İstanbul'un fethinden hemen sonra burada da halk hamamları, saray ve köşk hamamları inşa edilmeye başlanmıştır. İstanbul sur içindeki halk hamamlarının sayısı XVIII. yüzyılda yüzün üzerine çıkmıştır.

İncelemeye konu olan dönemde İstanbul kazasında çok sayıda hamam bulunmaktadır. Çalışmada 1730 tarihli Patrona Halil İsyanı sonrası İstanbul kazasında yer alan hamamlar ve bu hamamlarda çalışanlar ele alınmıştır. Çalışmanın amacı başta 1732 tarihli İstanbul hamam defteri olmak üzere diğer arşiv kaynaklarından istifade ederek 1730 tarihli Patrona Halil İsyanı sonrası İstanbul kazası hamam çalışanlarının demografik ve sosyal özelliklerini ortaya çıkarmak ve

Arnavutların işgücüne katılım düzeyini tespit etmektir. Araştırma alanı olarak İstanbul kazasının seçilmiş olmasında Patrona Halil İsyanına önemli sayıda İstanbul hamamlarında çalışanların katılması ve bunlar içinde Arnavutların önemli bir paya sahip olması etkili olmuştur. Araştırmanın dönemi, isyanı izleyen birkaç yıl ile sınırlandırılmıştır.

Bu dönemde İstanbul kazasının sınırları, Haliç, Marmara Denizi ve surların çevrelediği tarihi yarımada'yı işaret etmekteydi.¹ Osmanlılar tarafından “nefs-i İstanbul” denilen sur içi İstanbul, İstanbul’un iskele ve limanları ile giriş çıkış noktalarını teşkil eden kapıları kapsamaktaydı.² Kadılığın güneyinde Marmara Denizi, doğusunda boğaz girişi, kuzeyinde Haliç bulunmaktaydı. Batısında ise Eyüp kadılığı yer almakta olup şehri çevreleyen surlar her iki kaza arasında sınır oluşturmaktaydı.³ Ayrıca şehrin batıya açılan önemli kapılarından Yedikule’den çıkıp Küçükçekmece’ye giden yolun deniz tarafında bazı esnafın bulunduğu küçük bir bölge de (Kazlıçeşme civarı) kadılığın yetki alanına girmektedir.⁴ Bu hali ile İstanbul kadılığının yetki alanı büyük ölçüde doğal sınırlar ile belirlenmişti.

Çalışma konusu ile ilgili arşiv kaynakları çeşitlilik göstermektedir. Araştırmanın temel kaynaklarını teşkil eden arşiv vesikaları İstanbul’daki Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’nde bulunmaktadır. Bunlardan öncelikle hamam defterleri incelenmiş, Mühimme defterlerinden ve farklı kataloglarda yer alan belgelerden faydalanılmıştır. Bu defterlerde ve belgelerde İstanbul hamamları

¹ Halil İnalıcık, “İstanbul: Türk Devri”, *DİA*, c.23, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s.220.

² Necdet Sakaoğlu, “Bilad-ı Selase”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 2003, s.228; Necdet Sakaoğlu, “İstanbul Kadılığı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.4, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 2003, s.226.

³ Suraiya Faroqhi, “Migration into Eighteenth-Century ‘Greater Istanbul’ as Reflected in the Kadı Registers of Eyüp,” *Turcica*, Tome 30, 1998, p.166; Suraiya Faroqhi, “18. Yüzyıl ‘Büyük İstanbul’una Göç”, (çev. Ahmet Fethi), *Eyüp’te Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s.35.

⁴ Eyüp ŞS.182, s.66/a, b.663, Evâsıt-ı R.Evvel 1161/11-20 Mart 1748 tarihli ferman; İstanbul Kadı Sicilleri 72 Eyüp Mahkemesi 182 Numaralı Sicil (H.1154-1161 / M.1741-1748), proje yönetmeni: M. Âkif Aydın, editör: Coşkun Yılmaz, çeviri yazı / mukabele: Abdulkadir Altın - Salih Kahrıman, kontrol eden: M. Âkif Aydın - Mehmet Akman - Feridun M. Emecen - İdris Bostan - Mehmet İpşirli, Kültür AŞ. Yayınları, İstanbul 2019, s.398-400.

hakkında çeşitli bilgiler bulmak mümkündür. Ayrıca konu ile ilgili bazı inceleme-araştırma eserlere de müracaat edilmiştir.

Hamam defterlerinde İstanbul kazasında faaliyetlerini sürdüren hamamların ve bu hamamlarda çalışanların kayıtları tutulmuştur. Çalışmada bu bağlamda oluşturulmuş iki defterden istifade edilmiştir.

Dönemin resmi belgeleri ve tarihi kaynaklarında yer alan açıklamalar incelendiğinde hükümetin İstanbul'da işsiz, başıboş dolaşan Arnavutlar ve diğer unsurlar ile Arnavut hamam çalışanlarına yönelik siyaset değişikliğine gitmesi 17 Ramazan 1143 (26 Mart 1731) tarihinde yaşanan ikinci isyan olayından sonra olmuştur. Söz konusu ikinci isyan sonrası hükümet tarafından başta hamamlar olmak üzere, han, bahçe ve bostanlara sığınmış ve isyana karışmış kişilerin tespiti amacıyla defterler tutulmaya başlanmıştır.⁵

İkinci isyan sonrasında oluşturulmuş ve bildiğimiz defterlerden ilki İstanbul'daki Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defteri

⁵ İsyanı izleyen yıllarda sadece İstanbul değil, aynı zamanda İstanbul ile bağlantılı Eyüp, Galata ve Üsküdar kazalarını içeren hamam ve esnaf defterleri tutulmuştur. Bu defterlerden biri 1734 tarihli olup İstanbul'daki Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Bab-ı Defteri Müteferrik Konulu Defterler arasında 36861 numara ile kayıtlıdır. Diğer defter ise İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Tasnifi kitapları arasında kayıtlı olup 24 Nisan 1735 (Gurre-i Zilhicce 1147) Tarihli İstanbul sur dışı hamamları defteridir. Söz konusu defterlere dayalı yapılan çalışmalar şunlardır: Mehmet Nermi Haskan, *İstanbul Hamamları*, TTK Yayınları, İstanbul 1995; Saim Yörük, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Hamamları ve Hamam Esnafı", *Uluslararası VII. Üsküdar Sempozyumu*, 1(1), İstanbul 2012, s.316-331; Saim Yörük, "XVIII Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Hamamları ve Hamam Esnafı", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, C.11, S.21, 2013, s.105-130; Ahmet Yaşar, "İstanbul Hamamları: 1731-1766", *Osmanlı İstanbulu II*, ed. Emrah Sefa Gürkan, Feridun Emecen ve Ali Akyıldız, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s.553-585; Saim Yörük, "Osmanlı Döneminde Beykoz Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı", *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 4(1), Ankara 2014, s.285-302; Saim Yörük, "XVIII. Yüzyıl Eyüp Kazası Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı", *Belleten*, C.80, S.289, 2016, s.823-856; Ahmet Yaşar, "1730 İsyanı Sonrasında Hamam Çalışanları Üzerinde İktidarın Gözetimi", *XVIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 1-5 Eylül 2018)*, C.VI, Haz. Semiha Nurdan – Muhammed Özler, TTK Yayınları, Ankara 2022, ss.477-484; Ahmet Yaşar, "18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Hamam Tellakları Üzerinde İktidarın Gözetimi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, C.7, S.18, İstanbul 2020, s.405-417; Saim Yörük, *XVIII. Yüzyılda Galata Kazası Hamamları*, Sonçağ Akademi Yayınları, Ankara 2022.

Başmuhasebe (D.BŞM.d.) Kalemî defterleri arasında 1665 numaralıdır.⁶ Söz konusu defter 1730-1731 (h.1142-1144) yıllarına ait muhtelif konuları içeren icmal kayıtlardan oluşmaktadır. Kayıtlar, Rikab-ı Hümayun solaklarının kullandıkları gaddarelerin tamir ve termimi, sirem ve koçu arabaları ile Göç-i Hümayun masrafı, Üsküdar Sarayı ile saraya ait yalılara yatak ve hasır masrafları, Valide Sultan ve Harem için satın alınan cariyeler bahası ve İstanbul'daki mevcut hamamlar hakkındadır. Toplam 37 sayfadan oluşan defterde hamamlara ait kayıtlar 32-37. sayfalarda yer almaktadır. Bu hali ile söz konusu defter, bir üst makama bilgi verme amaçlı hazırlanmış gözükmektedir.

1665 Numaralı defterde hamamlar ile ilgili kısım 7 Muharrem 1144 (12 Temmuz 1731) tarihli olup ikinci isyandan yaklaşık üç buçuk ay sonrasına aittir. Defterde İstanbul kazası dahilinde sur içinde 108, sur dışında 1 olmak üzere toplam 109 hamam ve çalışanlarına ait genel bazı bilgiler yer almaktadır. Hamamlar kaydedilirken, her bir hamamın ismi, bulunduğu semt veya mevki, her bir hamamda çalışanlar dirlikli ve dirliksiz toplam nâtır ve tellâk sayısı ayrı ayrı yazılmış ve sonra toplamı verilmiştir. Defterin sonunda mevcut hamam kayıtları ile ilgili bir özet oluşturulmuş, önce hamamların işlevlerine göre tek, kuşluk ve çifte olarak toplam sayıları verilmiştir. Devamında kapukulu mensupları olan hamam çalışanları sınıflarına göre yazılmış ve altlarında toplam sayıları kaydedilmiş, en sonda ise kapukulu olmayan hamam çalışanlarının toplam sayısı verilmiştir. Bu kayıtların altında toplam hamam çalışan sayısı olan 1488 rakamı verilmiştir. Toplam çalışan sayısının altında 1732 tarihli hamam defterinde yer alan aynı açıklamaya yer verilmiştir.⁷ Defterde hamam çalışanlarının memleketleri, milliyetleri, fiziki özellikleri, kapukulu mensubiyetleri, iş kolları, yaş durumları vb. veriler yer almamaktadır. Söz konusu defter, Patrona Halil İsyanı ve devamındaki ikinci isyan girişimi sonrası oluşturulan ve bilinen ilk icmal defter olması açısından önem taşımaktadır.⁸

⁶ BOA, D.BŞM.d. 1665, 1144 /1731 tarihli İstanbul şehri hamamları defteri , s.32-37.

⁷ BOA, D.BŞM.d. 1665, 1144 /1731 tarihli İstanbul şehri hamamları defteri , s.36. 1732 tarihli defterdeki söz konusu açıklama için bkz. EK-1.

⁸ Söz konusu defter tanımını için ayrıca bkz. Yaşar, "İstanbul Hamamları: 1731-1766", s.559; Yaşar, "Hamam Tellakları Üzerinde İktidarın Gözetimi", s.408; Yaşar, her iki çalışmasında hamam çalışanlarına ait icmal bilgilerinin yer aldığı söz konusu defterin

Çalışmada ana kaynak olarak kullanılan defter İstanbul'daki Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Evkâf-ı Hümayun Muhasebeciliği Defterleri içinde bulunmakta olup 15 C.Âhir 1145 (3 Aralık 1732) tarihlidir.⁹ Bu defterde İstanbul hamamlarında çalışanlar kayıtlıdır. Bilâd-ı Selâse ve Boğaziçi hamamları kaydedilmemiştir. Toplam 68 sayfadan oluşan defterde İstanbul sur içinde 108, sur dışında 1 olmak üzere toplam 109 hamam isimleri ve buldukları mevkilere göre yazılmıştır. Bunlardan tek ve kuşluk olanlar kısmen belirtilmiştir. Defterde, İstanbul hamamları yanında bu hamamlarda çalışanların isimleri, çalışanların yaptıkları işler, fizikî özellikleri, dinî durumları ve nereli oldukları hakkında veriler bulunmaktadır. Her hamam için önce tellakların sonra nâtırların isimleri, varsa lakapları, fiziki özellikleri ve geldikleri yerler yazılmıştır. Eğer söz konusu ise zimmî statüleri belirtilmiştir. Her bir hamamda son çalışanın adından sonra toplam çalışan sayısı verilmiştir.¹⁰ Bu özellikleri sebebiyle söz konusu defter, İstanbul ve çevresinde yer alan hamamlar ve hamam çalışanları hakkında yapılacak çalışmalarda mutlaka görülmesi gerekmektedir.

1732 tarihli İstanbul hamamları defterinin sonunda bir açıklama notu bulunmaktadır.¹¹ Söz konusu notta defterin, hamamcılar kethüdası, yiğitbaşları ve şeyhleri marifetiyle kaydedildiği ifade edilmektedir. Bundan başka her bir hamamda kalan tellakların birbirlerine kefil, ser-nöbetlerinin hepsine kefil, ser nöbetlerine hamamcılarının kefil, hamamcılarının nâtırlarına da kefil oldukları, bundan sonra hamamlara tellak, nâtır, tezgâhtar, kafesdar ve şakird alınması gerektiğinde Arnavutlardan büyük veya küçük hiç kimsenin alınmaması, dirlik sâhibi her kim olursa olsun alınmaması, tellak, nâtır ve hizmetkâr lâzım geldiğinde hamam çalışanlarının Anadolu yakasından gelen Türk uşaklarından, İstanbul merkezden ve Gayrimüslimlerden seçilmesi istenilmektedir. Güvenilir kefilleri alındıktan sonra isimleri, resimleri ve kefilleri ile deftere kaydedilmek

sonlarında kapukulu mensuplarına ait verilerin bulunduğu yerde “Berây-ı bevâbân-ı tellâkân ve nâtırân ve şâkirdân ve sâir bilâ-dirlik: 849” kaydını Arnavut çalışanlar olarak değerlendirmiştir.

⁹ BOA. EV.HMH.d. 3496, 1145/1732 tarihli İstanbul şehri hamamları defteri, s.68.

¹⁰ Söz konusu defter tanıtımı için ayrıca bkz. Yaşar, “İstanbul Hamamları: 1731-1766”, s.559-560; Yaşar, “Hamam Tellakları Üzerinde İktidarın Gözetimi”, s.408-409.

¹¹ Açıklama notu için bkz. EK-1.

amacıyla Ağa kapısına gelinip haber verilmesi, kaydedtirilmeleri emredilmektedir. Bundan sonra Arnavut taifesinden dirlikli ve dirliksiz her kimin hamamında bulunur ise diğerlerine ibret olacak şekilde cezalandırılacakları hamamcılara anlatılmış ve tembih olunmuştur. Sonra adı geçen hamamcılarının hepsi “duyduk ve itaat ettik” demiştir. Devamında Arnavut taifesinden gelen olur ise dirlikli veya dirliksiz bir kişiyi dahi hamamlarına uğratmamayı ve almamayı hepsi taahhüt etmişler, hamamcılardan bir kişinin aldığını duyarlar ise ittifakla zâbite haber vermeyi, muhkem hakkından gelinip cezası tertip olunmak üzere hamamcılarının hepsi taahhüt eylemişlerdir. Defterin sonunda, taahhütnameden önce, hamam kayıtlarının sonunda ise 862 Arnavut, 361 diğer unsurlar olmak üzere toplam 1223 kişi kaydedildiği bilgisi yer almaktadır. Atik defter toplamında 1488 kişinin yer aldığı, mevcudun 1223 olduğu ve 265 neferin vefat ve firar ettiği notu düşülmüştür. Bu kişilerin kimler olduğu hakkında ise açıklama yapılmamıştır. Söz konusu taahhütname, Patrona Halil İsyanı sonrası hükümetin hamam çalışanlarına karşı yaklaşımını göstermesi açısından önemlidir.¹²

İşe başlayacak Arnavutlar için hamamlarda çalışma yasağının konulması ve Arnavutların İstanbul’a girişlerinin yasaklaması hakkında dönemin kaynaklarında açıklama bulunmaktadır. Patrona Halil’in devlet idaresinde etkili olduğu sırada İstanbul’a gelen Arnavutlar ve diğer unsurlar, hanlara ve hamamlara yerleşerek sayılarını arttırmışlardır. Bir süre sonra gece gündüz toplanarak sebepsiz yere halkın dükkân ve hanelerini basmaya, kanuna aykırı olarak mal ve eşyasını yağmalamaya başlamışlardır. İstanbul’da asayişin bozulması ve şikâyetlerin artması üzerine isyandan yaklaşık iki ay sonra Patrona Halil’in içinde bulunduğu isyancıların ele başları öldürülmüş, eşkiyanın ileri gelenleri cezalandırılmış, kalanların da büyük kısmı İstanbul’dan çıkarılmıştır. Patrona Halil ve adamlarının ortadan kaldırılmasından yaklaşık dört ay sonra fırsat kollayan zorbalardan geri kalanlar ve yeniden İstanbul’a gelerek han, hamam, dükkân ve odalarda kalan Arnavut ve diğer unsurlar, öldürülenlerin hesabını sormak için çarşı, pazar ve bedesteni yağmalamış, bir isyan çıkarmak üzere aralarında

¹² XVIII. yüzyıl ve sonrası dönemde Osmanlı dünyasında “Arnavut” tabirinin çağrıştırdığı anlamlar için bkz. Uğur Bayraktar, “Bir Terim Olarak “Arnavut”: 18. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Arnavutlar”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt 11, Sayı 1, Temmuz 2022, s.1-38.

gizlice anlaşmışlardır. 17 Ramazan 1143 (26 Mart 1731) Et Meydanı'nda toplanarak isyan etmişlerdir. Yeni isyanın haber alınması üzerine Veziriazam Kabakulak İbrahim Paşa hızla harekete ederek isyanı bastırmıştır. Bu ikinci isyan Patrona Halil İsyanından daha büyük ve etkili olmuş, sadrazamın hızlı hareketi sayesinde büyümeden bastırılmıştır.¹³ Patrona Halil İsyanına ve devamındaki bu ikinci isyana önemli sayıda hamam çalışanı tellak karışmış ve Arnavutlar bu isyanda da başı çekmişlerdir. Bu ikinci isyan hareketi sebebiyle gerek Müslüman ve gerek zimmi Arnavut taifesinin tek veya toplu olarak İstanbul'a gelmeleri yasaklanmıştır. Aynı tarihlerde Rumeli'nin Orta kolu ve Sol kolu üzerindeki ve Anadolu'nun Sağ, Sol ve Orta kolları sonuna varınca yol üzerinde görevli vezirlere, beylerbeylerine, mevalilere, beylere, kadınlara, mütesellimlere, voyvodalara, kethüdayerlerine, yeniçeri serdarlarına, diğer zabıtlere, vilayetin ileri gelenlerine ve iş erlerine hitâben gönderilen hükümlerde bu isyancılarıdan olup Rumeli ve Anadolu taraflarına firar edenlerin takip edilerek buldukları yerde cezalandırılmaları, hiçbirine müsamaha gösterilmemesi, bundan sonra Müslüman veya zimmî Arnavut taifesinden bir kişinin dahi İstanbul'a gitmesine izin verilmeyerek memleketine döndürülmesi, iş veya dava için geleceklerin davalarının Rumeli valisi huzurunda görülmesi, emre itaat etmeyenlerin cezalandırılması emredilmiştir.¹⁴

Hamamlar için yapılan uygulamanın benzeri bahçe ve bostanlar için de yapılmıştır. 11 Muharrem 1144 (16 Temmuz 1731) tarihli Yeniçeri Ağası, İstanbul kadısı ve bahçevanların kethüdasına hitaben gönderilen buyurulduda ikinci olaydan sonra bazı eşkiyanın canlarını

¹³ Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi (Sâmî ve Şâkir Tarihleri İle Birlikte, 1730-1744)*, haz. Mesut Aydın, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s.22-80; *1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser Abdi Tarihi*, Yay. Haz. Faik Reşit Unat, TTK Yayınları, Ankara 2014, s.36-86; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/1, TTK Yayınları, Ankara 1995, s.204-218; M. Münir Aktepe, "Damad İbrâhim Paşa, Nevşehirli", *DİA*, C.8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s.442; Abdülkadir Özcan, "İbrâhim Paşa, Kabakulak", *DİA*, C.21, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s.328.

¹⁴ BOA. MD.136, s.389-391, h.1677-1681; s.400-401, h.1746-1748, Evâhir-i Ramazan 1143/30 Mart-8 Nisan 1731 tarihli hükümler; MD.139, s.49, h.153, Evâil-i Receb 1145/18-27 Aralık 1732 tarihli hüküm; MD.139, s.56, h.174, Evâhir-i Receb 1145/7-16 Ocak 1733 tarihli hüküm; MD.139, s.177, h.711-712, Evâhir-i Şevval 1145/6-15 Nisan 1733 tarihli hüküm.

kurtarmak amacıyla kaçtıkları, Yenibahçe ve Lanka bostanlarına saklandıklarının anlaşılması üzerine İstanbul'da bulunan bahçıvan ve hizmetkârların tespit edilerek kayıt altına alınması istenilmiştir.¹⁵

İkinci isyanda Yeniçerilerin de kusuru görüldüğünden ileri gelenlerine hitaben emirler gönderilmiştir. 17 Ramazan 1143 (26 Mart 1731) tarihinde meydana gelen ikinci isyanın olduğu tarihlerde İstanbul'da asayiş ve güvenliğin sağlanması konusunda Yeniçeri Ağası Vezir Abdullah Paşa'ya, Sekbanbaşıya, Kul kethüdasına, Zağarcıbaşıya, Saksoncubaşıya, ocak ağalarına, zabitlerine ve ihtiyarlarına gönderilen hükümde Yeniçeri Ocağında kanun gereği neferâtın kendi odaları ve kışlalarında kalmaları gerekirken, mahalle odaları, han ve hamamlarda yatıp kalkmaya başladıkları, aralarına katılan asker kıyafeti giymiş eşkıyanın fitne ve teşviki ile kanunlara aykırı hareketler yaparak ahalinin mal ve eşyasını yağmaladıkları, İstanbul'da karışıklık çıkardıkları görüldüğünden, Yeniçeri Ocağının nizamının yeniden sağlanması için Yeniçeri kullarının kendi oda ve kışlalarında kalıp zabitlerinin nezareti altında bulundurularak ocağa yeniden nizam

¹⁵ “İzzetli Yeniçeri Ağası ve İstanbul kâdısı faziletli efendi ve bağçevânların kethudâsı İstanbul dâhilinde vâki' Yenibahçe ve Lanka bostanları ve Bucak bağı ta'bir olunan bostanlar vesâir bostanlarda Vak'a-i Sâniyede zuhûr eden eşkiyâ tâifesinden bazı erâzil ve eşhâs zikrolunan bostanlarda ictima' ve tarh-ı meşveret-i fesâd ettikleri zâhir ve nümâyân olduğundan gayri avn-i Hak ile kahr u tedmîrleri müyesser oldukda bakiyetü's-süyûf olanları canlarını kurtarmak sevdisıyla firâr ettiklerinde zikrolunan bostanlarda ihtifâ ettikleri haber verilmekle imdi İstanbul kâdısı efendi tarafından mahsûsan bir nâib ve ocakdan mübâşir ve yazıcı ta'yin olunup İstanbul dâhilinde vâki' bahçe ve bostanlara hâlâ mültezim ve müste'cir her ne mikdâr bağçevân ve hizmetkâr bulunur ise isim ve resimleriyle tahrîr ve sicille kayd ve yanlarında taşradan gelme yâhud içeriden varma müsâfir kalmamak şartıyla bir birilerine keffile verilip hamamlara verilen şurût üzere bahçe ve bostanlara el-yevm mevcûd bulunanları tahrîr ve defterini huzûrumuza arz ve defter olunanlardan mâ'adâ fimâ-ba'd Arnavud tâifesinden bahçe ve bostanlara bir ferd alınmayıp iktizâ eden hademe yarar keffilleriyle ecnâs-ı sâireden olmak üzere hamamlara verilen nizâm şurûtu üzere her birilerine ekid ve şedîd tenbîh ve tehdîdler zımnında nizâm veresin deyü buyuruldu.” Fî 11 Muharrem sene 1144. İstanbul Bab Mahkemesi ŞS. 151, s.iç kapak, b.2, 11 Muharrem 1144/16 Temmuz 1731 tarihli buyuruldu; İstanbul Kadı Sicilleri 66, *Bab Mahkemesi 151 Numaralı Sicil (H. 1143-1144 / M. 1731)*, proje yönetmeni: M. Âkif Aydın, editör: Coşkun Yılmaz, çeviri yazı / mukabele: Abdullah Sivridağ - Ali Coşkun, kontrol eden: M. Âkif Aydın - Mehmet Akman - Feridun M. Emecen - İdris Bostan - Mehmet İpşirli, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2019, s.53.

verilmesi emredilmiştir.¹⁶

İstanbul'da yaşanan bu olaylar, dikkate alındığında söz konusu defterin hamamlarda çalışanların kayıt altına alınması amacıyla tutulduğunu göstermektedir. Patrona Halil İsyanı sonrasında böyle bir kararın alınmasında İstanbul'un asayişinin bozulmasında Arnavutların etkili oldukları anlaşılmaktadır.

İstanbul Hamamları Çalışanları

Yakın döneme kadar evlerde sıcak su ve soğuk su tesisatı olmadığından insanlar asıl yıkanma ihtiyaçları için genellikle hamamlara gitmekteydi. Günlük yıkanma ihtiyaçlarını ise gusülhane veya hamamlık adı verilen evlerinin bir köşesinde gidermekteydiler. Bu sebeple, özellikle şehirlerde ve kasabalarda, insanların kişisel temizlik ihtiyacının karşılanmasında hamamlar ve hamama gelen kişilerin yıkanmasına yardımcı olan hamam çalışanları önemli işlevler yüklenmişti. Hamamların varlığı beraberinde hamamcılık ve hamamda müşterilere hizmet eden tellaklık, natırlık, külhancılık ve diğer mesleklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Ölçeklerine Göre İstanbul Hamamları ve Çalışan Sayıları

Hamamlardaki çalışan sayısı o hamamın yoğunluğun ve ticari kapasitesini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Hamamlar hakkında yapılan çalışmalarda çalışan sayısına göre hamamların kapasitesinin belirlenmesi ile ilgili bir kıstasın ve ölçütün ortaya konulmuş olması benzer çalışmalarda ortak bir bakış açısının sağlanması, daha rasyonel bir değerlendirme sağlaması açısından önem taşımaktadır. Çalışan sayısına göre hamamların kapasitesinin belirlenmesi konusunda birincil kaynaklarda belirli bir ölçüt bulunmamaktadır. Bu nedenle son yapılan bazı çalışmalarda bu konuda bazı ölçütler ileri sürülmüştür.¹⁷ Buna göre ölçüt belirleme konusunda ortalama 0-5 kişi arası çalışan bulunduran hamamların Küçük ölçekli, 6-15 arası çalışan bulunduran hamamların Orta ölçekli, 16-30 arası çalışan bulunduran hamamların Büyük ölçekli, 31 ve üzerinde çalışan bulunduran hamamların ise Çok Büyük ölçekli olarak

¹⁶ BOA. MD.136, s.388, h.1675, Evâsıt-ı Ramazan 1143/20-29 Mart 1731 tarihli hüküm.

¹⁷ Yörük, *XVIII. Yüzyılda Galata Kazası Hamamları*, s.133-134.

değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Tablo 1’de 1732 yılında İstanbul hamamlarının ölçek türleri, ölçek türlerine göre hamamların sayıları, bu hamamlardaki çalışan sayısı ve oranları verilmiştir.

Tablo 1: Ölçek türüne göre 1732 yılında İstanbul hamamları ve çalışanları

Çalışan sayısına göre hamam ölçegi türü	Hamam		Çalışan		Hamam başına düşen ortalama çalışan sayısı
	Sayısı	Oranı %	Sayısı	Oranı %	
Küçük ölçekli (0-5 kişi)	32	29,36	99	8,1	3,09
Orta ölçekli (6-15 kişi)	57	52,29	604	49,4	10,59
Büyük ölçekli (16-30 kişi)	15	13,76	330	27,0	22
Çok Büyük ölçekli (31 ve üzeri)	5	4,59	190	15,5	38
Toplam	109	%100	1223	%100	11,22

Tablo 1’deki veriler incelendiğinde İstanbul kazasında 109 hamamın yer aldığı, bu hamamların tamamında 1223 çalışanın bulunduğu ve hamamlardaki ortalama çalışan sayısının 11.22 olduğu görülmektedir.

Tablo 1’deki veriler hamam sayısı açısından değerlendirildiğinde 32 hamamın Küçük ölçekli, 57 hamamın Orta ölçekli, 15 hamamın Büyük ölçekli, 5 hamamın ise Çok Büyük ölçekli olduğu görülmektedir. Orta ölçekli hamamlar sayı ve oran bakımından en yüksek değere sahiptir. Bunu sırayla Küçük ölçekli ve Büyük ölçekli hamam grubu takip etmektedir. Hamam sayısı ve oranı bakımından en düşük değere ise Çok Büyük ölçekli hamamlar sahiptir.

Tablo 1’deki veriler çalışan sayısı açısından değerlendirildiğinde Küçük ölçekli 32 hamamda 99, Orta ölçekli 57 hamamda 604, Büyük ölçekli 15 hamamda 330, Çok Büyük ölçekli 5 hamamda ise 190 çalışanın olduğu görülmektedir. Orta ölçekli hamamlar çalışan sayısı ve oranı bakımından en yüksek değere sahiptir. Bunu Büyük ölçekli hamamlar takip etmektedir. Hamam sayısı ve oranı bakımından en düşük değerlere ise sırayla Küçük ölçekli ve Çok Büyük ölçekli hamam grupları sahiptir.

Tablo 1'deki veriler hamam başına düşen ortalama çalışan sayısı açısından değerlendirildiğinde hamam sayısı verilerine göre tam tersi bir değer ortaya çıkmaktadır. Hamam başına düşen ortalama çalışan sayısının en yüksek olduğu hamam grubu ortalama 38 çalışan ile Çok Büyük ölçekli hamam grubudur. Bunu sırayla ortalama 22 çalışan ile Büyük ölçekli ve 10,59 çalışan ile Orta ölçekli hamam grupları izlemektedir. Çalışan sayısı bakımından ortalama en düşük sayıya ise 3,09 oran ile Küçük ölçekli hamamlar sahiptir.

Hamamlardaki çalışan sayısı, ortalama çalışan sayısına (11,22) göre değerlendirildiğinde 46 hamamda çalışan sayısı 12'nin üzerinde olup bu hamamlarda toplam 858 kişi (%70,15) çalışmaktadır. Diğer 63 hamamda ise çalışan sayısı 11 ve altında olup bu hamamlarda 365 kişi (29,85) çalışmaktadır.

Yukarıdaki verilerden hamamlarda çalışanların hamamdan hamama farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Hamamlardaki çalışan sayısının farklılık göstermesinin nedenleri arasında hamam çevresinde yerleşimin yoğunluğu, hamamların birbirine olan mesafesi, fiziki büyüklüğü, hizmet niteliği ile ilgili olmalıdır. Bu faktörlerden başka hamam civarında yaşayan halkın ekonomik durumu, yaşam koşulları vb. faktörler de etkili olmalıdır. Kişisel tercihler ve hamama gitme kültürü vb. etkenlerin de hamamlardaki çalışan sayısının belirlenmesinde etkili olduğu düşünülmektedir.

İş Kollarına Göre İstanbul Hamam Çalışanları

Hamamlarla ilgili olarak üzerinde durulması gereken diğer konu çalışanların ne tür işler yaptıkları diğer bir ifade ile hangi meslekleri icra ettikleridir. Hamam çalışanlarının mesleklerinden yola çıkılarak hamamlardaki iş kollarında kaç kişinin çalıştığı veya hangilerine en çok ihtiyaç duyulduğu vb. sorulara cevap bulmak mümkündür.

1732 tarihli defterde her bir hamamda çalışanlar tellak ve natır olarak iki grup halinde yazılmıştır. Böyle bir tasnif yapılmayan bir kaç küçük hamamda ise natırlık yapanlar ayrıca belirtilmiştir. Tablo 2'de İstanbul hamamlarında çalışanların iş kollarına göre dağılımı verilmiştir.

Tablo 2: 1732 yılında İstanbul hamamlarında çalışanların mesleği¹⁸

No	Tellak grubu	Adet	Oran %	No	Natır grubu	Adet	Oran %
1	Tellak	844	69,01	1	Natır	254	20,77
2	Şakird ¹⁹	46	3,77	2	Tezgâhdar	30	2,45
3	Uşak	3	0,24	3	Kafesçi	17	1,39
4	Yanaşma	2	0,16	4	Kafesdâr	5	0,41
				5	Kahveci	8	0,66
				6	Yanaşma	11	0,90
				7	Hizmetkâr	1	0,08
				8	Külhancı	2	0,16
	Toplam	895	73,18		Toplam	328	26,82
	Genel toplam					1223	100

Tablo 2’de İstanbul hamamlarında kaç kişinin çalıştığı ve bu kişilerin ne tür iş yaptıkları hakkında veriler yer almaktadır. Hamam çalışanları tellak ve natır olmak üzere iki grup halinde kaydedilmiştir. Tellak grubunda tellaklar, şakirdler, uşaklar ve yanaşmalar; natır grubunda ise natırlar, tezgâhdarlar, kafesçiler, kafesdârlar, kahveciler, yanaşmalar, hizmetkârlar ve külhancılar yer almaktadır. Tellaklar grubunda 895 (%73,18), natırlar grubunda 328 (%26,82) çalışan olmak üzere toplam 1223 kişi bulunmaktadır. Bu iş kolları içinde 844 kişi ve %69,01 oran ile tellaklar ilk sırada gelmektedir. İkinci sırada 254 kişi ve %20,77 oran ile natırlar yer almaktadır. Bunları sırası ile 46 kişi ve %3,77 oran ile şakirdler, 30 kişi ve %2,45 oran ile tezgâhdarlar, toplam 22 kişi ve %1,80 oran ile kafesçi ve kafesdârlar, 13 kişi ve 1,06 oran ile yanaşmalar takip etmektedir. Diğer meslek mensuplarından kahveci, uşak, külhancı ve hizmetkarların sayısı ve oranı farklılık göstermekle birlikte azdır. Hamam çalışanlarının mesleki durumlarına bakıldığında tellakların hamamlarda en çok istihdam edilen meslek grubu olduğu, bunu natırların izlediği görülmektedir. Diğer meslek grupları ise belirli hamamlarda ve az sayıda istihdam edilmektedir. Hamam çalışanlarının meslek gruplarına dağılımında hamamların istihdam imkanı yanında hamama gelen müşteri talepleri etkili olmalıdır.

¹⁸ BOA. EV.HMH.d. 3496, 1145/1732 tarihli İstanbul şehri hamamları defteri, s.1-68.

¹⁹ Acı Hamamda bir ve Yedikule dışındaki hamamda çalışan bir çalışan aynı zamanda uşak olarak kaydedilmiştir.

İstanbul Hamam Çalışanlarının Dini Kompozisyonları

Hamam çalışmalarında üzerinde durulması gereken diğer konu başlığı çalışanların dini kompozisyonlarıdır. Hamam çalışanlarının dini kompozisyonlarına yönelik bazı çıkarımlarda bulunulabilir.

1732 tarihli İstanbul hamamları defterinde İstanbul hamam çalışanlarının dini kompozisyonları hakkında veri bulunmaktadır. Söz konusu defterde Gayrimüslim çalışanların isimlerinden sonra “zimmî” ifadesi kullanılmıştır. Bu sebeple hamam çalışanlarının Müslüman mı yoksa Gayrimüslim mi oldukları kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bu verilerden yola çıkarak hamam çalışanlarının dini kompozisyonları hakkında değerlendirme yapmak mümkündür. Tablo 3’te İstanbul hamamlarında çalışanların dini kompozisyonları verilmiştir.

Tablo 3: 1732 yılında İstanbul hamamlarında çalışanların dini kompozisyonları

Çalışanların dini görünümü	İş yeri olarak hamam sayısı	Çalışan	
		Sayısı	Oranı %
Müslüman	109	1215	99,34
Gayrimüslim	6	8	0,66
Toplam		1223	%100

Tablo 3’te görüldüğü üzere 1732 tarihli hamam defterine göre İstanbul hamamlarında çalışanların dini görünümü farklılık göstermektedir. Hamamlarda çalışan toplam 1223 kişiden 1215’i Müslüman, 8’i Gayrimüslimdir. Her iki grup, dini görünüm açısından kıyaslandığında Müslümanlar %99,34 oranına, Gayrimüslimler %0,66 oranına sahiptir. 1735 yılında bu sayı ve oran Eyüp kazasında toplam 92 çalışandan 80’i Müslüman (%87,96), 12’si Gayrimüslim (%13,04);²⁰ Galata kazasında toplam 263 kişiden 237’si Müslüman (%90,1) ve 26’sı Gayrimüslim (%9,9);²¹ Üsküdar kazasında toplam 116 kişiden 113’ü Müslüman (97,41), 3’ü Gayrimüslim (%2,59) olarak gerçekleşmiştir.²²

²⁰ İAK. M.C. Yazmaları, Nu: B-6, İstanbul Hamamları Defteri (H.1147/M.1735 tarihli), s.1-3.

²¹ İAK. M.C. Yazmaları, Nu: B-6, İstanbul Hamamları Defteri (H.1147/M.1735 tarihli), s.3-10; Yörük, XVIII. Yüzyılda Galata Kazası Hamamları, s.139, EK-2: s.329-330.

²² İAK. M.C. Yazmaları, Nu: B-6, İstanbul Hamamları Defteri (H.1147/M.1735 tarihli), s.10-13.

Görüldüğü üzere İstanbul ve çevresinde yer alan hamamlarda çalışanların büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır. Gayrimüslimlerin çalıştıkları iş kollarına bakıldığında toplam 8 gayrimüslimden 5'i natırlık, 1'i kafesçilik, 1'i tellaklık ve 1'i külhancılık işi ile uğraşmaktadır.

İstanbul Hamam Çalışanlarının Milliyet Durumları

Hamam çalışmalarında üzerinde durulması gereken diğer bir konu çalışanların milliyet durumlarıdır. XVIII. yüzyıl sonlarına kadar tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de Fransa İhtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik anlayışı söz konusu değil idi. Dolayısı ile buradaki milliyet kavramı ile belirli bir bölgeye mensup olan ve o bölgeden İstanbul'a gelen kişiler anlatılmak istenilmiştir. Hamam çalışanlarının milliyet durumlarından yola çıkılarak 1732 yılı itibari ile dönemsel ve bölgesel bazı çıkarımlarda bulunulabilir.

1732 Tarihli İstanbul Hamamları Defterinde İstanbul hamam çalışanlarının milliyet durumları hakkında veri bulmak mümkündür. Söz konusu defterde her bir hamam çalışanı, o hamam başlığı altına isimleri ve memleketleriyle birlikte tek tek listelenmiştir. Liste sonunda da çalışanların mensubiyetleri "Arnavud neferân" ve "neferân" olarak ikiye ayrılmıştır. Arnavutluk'tan gelenler ve Arnavut asıllı olanlar "Arnavud neferân" başlığı altında toplamı belirtilmiş, hamam çalışanlarının tamamı "neferân" olarak kaydedilmiştir. "Neferân" olarak kaydedilen sayıdan "Arnavud neferân" sayısı çıkarıldığında diğer yerlere mensup çalışanların sayısı tespit edilebilmektedir. Bu sebeple çalışanların memleketlerine bakılarak kimlerin Arnavut asıllı olup olmadığı kolayca anlaşılmaktadır. Defterde böyle bir ayrıma gidilmesinin nedeni Arnavut asıllı hamam çalışanlarının Patrona Halil İsyanında önemli rol oynamasından kaynaklanmış olmalıdır.²³ Diğer hamam çalışanlarının milliyetleri hakkında bir ayırım yapılmadığından bunların milliyet durumları hakkında burada kıyaslama yapılamamaktadır. Tablo 4'te İstanbul hamamlarında çalışanlar, milliyet durumlarına göre verilmiştir.

²³ Bu konuda defterin sonunda Arnavut asıllı kişilere hamamlarda iş verilmemesi konusunda uyarılar bulunmaktadır. BOA. EV.HMH.d. 3496, 1145/1732 tarihli İstanbul şehri hamamları defteri, s.68.

Tablo 4: 1732 yılında İstanbul hamamları ve çalışanların milliyet durumu

Çalışanların milliyet durumu	Hamam Sayısı	Çalışan	
		Sayısı	Oranı %
Arnavut	99	859	70,24
Diğer unsurlar	90	364	29,76
Toplam		1223	%100

Tablo 4'teki verilere göre 1732 yılında İstanbul hamamlarında çalışanların milliyet durumları farklılık göstermektedir. Hamamlarda çalışan toplam 1223 kişiden 859'u Arnavut, 364'ü diğer unsurlardır. Her iki grup kıyaslandığında Arnavutların %70,24 oranına, diğer milletlerin ise %29,76 oranına sahip oldukları görülmektedir. Hamam çalışanlarının milliyet durumlarına bakıldığında 17 hamamda sadece Arnavutlar, 12 hamamda sadece diğer milletlere mensup kişiler, 80 hamamda Arnavutlar ile diğer milletlere mensup unsular birlikte çalışmaktadır. Birlikte çalışılan hamamların 58'inde Arnavutlar, 12'sinde diğer unsurlar çoğunluktadır. Geriye kalan 10 hamamda ise her iki grup unsurları eşit sayıda çalışmaktadırlar. Arnavutluk'tan gelenler ve Arnavut asıllı kişiler İstanbul hamam çalışanları içerisinde sayısal ve oransal bakımdan ezici bir üstünlüğe sahiptirler.

1732 yılında İstanbul hamam çalışanlarının milliyet durumları, çevre yerleşim birimleri olan Eyüp, Galata ve Üsküdar kazaları ile kıyaslandığında şöyle bir durum ile karşılaşılmaktadır: 1735 yılında bu sayı ve oran Eyüp kazasında toplam 92 çalışandan 12'si Arnavut (%13), 80'i diğer milletlere (%87);²⁴ Galata kazasında toplam 263 kişiden 107'si Arnavut (%40,7), 156'sı ise diğer milletlere (%59,3);²⁵ Üsküdar kazasında toplam 116 kişiden 12'si Arnavut (%10,3), 104'ü diğer milletlere mensup (%89,7) hamam çalışanlarından oluşmaktadır.²⁶ Görüldüğü üzere İstanbul hamamlarında çalışanların büyük

²⁴ İAK. M.C. Yazmaları, Nu: B-6, İstanbul Hamamları Defteri (H.1147/M.1735 tarihli), s.1-3.

²⁵ İAK. M.C. Yazmaları, Nu: B-6, İstanbul Hamamları Defteri (H.1147/M.1735 tarihli), s.3-10.

²⁶ İAK. M.C. Yazmaları, Nu: B-6, İstanbul Hamamları Defteri (H.1147/M.1735 tarihli), s.10-13.

çoğunluğunu Arnavut asıllı çalışanlar oluşturmakla birlikte bu sayı ve oran Galata, Eyüp ve Üsküdar bölgelerinde giderek azalmaktadır. Söz konusu bu bölgelerden Galata kazası hamamlarda çalışanların yarısından fazlası, diğer yerlerin neredeyse tamamına yakını, hatırı sayılır sayıda ve oranda diğer milletlere mensup kişilerden oluşmaktadır.

İstanbul Hamam Çalışanlarının Memleketleri

Hamamlar konusunda üzerinde durulması gereken diğer konu ise çalışanların memleketleridir. 1732 tarihli defterde hamam çalışanlarının geldikleri memleketleri de belirtilmiştir. Tablo 5'te İstanbul hamam çalışanlarının memleketleri bölgelere göre tasnif edilmiştir.

Tablo 5: 1732 yılı itibari ile İstanbul hamamlarında çalışanların bölgeleri

Bölgeler	Toplam	Oran %	
İstanbul ve yakın çevresi	92	7,52	
Balkanlar	Arnavutlar	859	70,24
	Diğer yerler	69	5,64
	Toplam	928	75,88
Anadolu tarafları	128	10,47	
Diğer unsurlar olup memleketi belirtilmeyen	75	6,13	
Genel toplam	1223	100	

Tablo 5'teki verilere göre İstanbul hamam çalışanlarının %7,52'sini (92 kişi) İstanbul ve yakın çevresinden, %75,88'ini (928 kişi) Balkanlar tarafındaki yerlerden, %10,47'sini (128 kişi) Anadolu tarafındaki yerlerden, %6,13'ünü (75 kişi) diğer unsurlar olup memleketi belirtilmeyen çalışanlar teşkil etmektedir. Balkanlar tarafındaki yerlerden gelenler kendi içinde değerlendirildiğinde Arnavut asıllılar 859 kişi ve %70,24 oran ile çoğunluktadır. Balkanların diğer yerlerinden gelenler ise 69 kişi işe %5,64'lük bir orana sahiptir. İstanbul ve çevresinden olan çalışanlar kendi içinde değerlendirildiğinde İstanbul sur içinden 76 (%6,21), İstanbul'un yakın çevresi olarak kabul edilen

Eyüp kazasından 4, Galata kazasından 5 ve Üsküdar kazasından 7 olmak üzere toplam 16 kişi (%1,31) İstanbul hamamlarında çalışmaktadır. 1732 yılı itibari ile İstanbul hamamlarında çalışanların memleketlerine bakıldığında Balkanlar coğrafyasından gelenlerin çoğunluğu teşkil ettiği görülmektedir.

1732 yılında İstanbul hamam çalışanlarının memleket durumları, bölgeler dikkate alınarak, 1735 yılı ile kıyaslandığında Eyüp, Galata ve Üsküdar kazalarında şöyle bir durum ile karşılaşılmaktadır:²⁷ İstanbul ve çevresinden olup Üsküdar kazası hamamlarında çalışanların oranı %47,41 (55 kişi), Eyüp kazası hamamlarında çalışanların oranı 35,87 (33 kişi), Galata kazası hamamlarında çalışanların oranı 15,2'dir (40). Burada en düşük orana %7,47 ile (91 kişi) İstanbul sur içi hamam çalışanları sahiptir. Hamam çalışanlarının memleketlerine Arnavut çalışanlar açısından bakıldığında ise tam tersi bir durum söz konusudur. Arnavutlar %70,24 (859 kişi) en yüksek oran ile İstanbul hamamlarında çalışmakta, bunu %39,2 oran (103 kişi) ile Galata, %13,79 oran (16 kişi) ile Üsküdar, %13,04 oran (12 kişi) ile Eyüp kazaları izlemektedir. Balkanların diğer yerlerinden gelenlerin sayısı farklı olmakla birlikte oranlarında (%5,66 ile 6,5 arasında değişmekte) ciddi bir farklılık bulunmamaktadır. Anadolu tarafından gelenlerin çalışma oranları ise Eyüp'te %30,44 (28 kişi), Galata'da %28,1 (74 kişi), Üsküdar'da %25 (29 kişi) ve İstanbul sur içinde ise %10,50 (128 kişi) olarak gerçekleşmiştir. Görüldüğü üzere Anadolu tarafından gelenlerin çalışma oranı en düşük İstanbul hamamlarında gerçekleşmiştir.

1732 yılı itibari ile İstanbul hamam çalışanları içinde Balkan coğrafyasından gelen Arnavutların ayrı bir yeri vardır. Arnavutlar 859 kişi ve %70,24 oran ile çoğunluğu teşkil etmektedirler. Arnavut çalışanların memleketlerine ve sayılarına bakıldığında Arnavut Belgradı'ndan (Berat) 47, Avlonya'dan 329, Bihilişte'den 10, Debre'den 2, Depedelen'den 15, Elbasan'dan 25, Estarve'den (İstarova) 102, Gölükesre'den (Kesriye) 8, Görice'den 79, İskarapar'dan 36, Kolonya'dan 4, Manastır'dan 10, Ohri'den 19, Opar'dan 42, Premedi'den (Permet) 63, Pirlepe'den 1, Sarıgöl'den 2, Tomariçe'den 44, Vodina'dan 1, Yanya'dan 4 ve Arnavut olup şehri belirtilmeyen 16 kişi İstanbul hamamlarında çalışmaktadır.

²⁷ Karşılaştırma için bkz. EK-2.

Balkan coğrafyasının diğer yerlerinden gelenler ise 69 kişi ve %5,64 oranına sahiptir. Bu çalışanların memleketlerine ve sayılarına bakıldığında Aydos'tan 1, Bosna'dan 2, Depedelen'den 1, Edirne'den 24, Filibe'den 1, Girid'den 1, İbrail'den 1, İpsala'dan 2, Karınabad'dan 1, Kemercene'den?²⁸ 1, Kırkkilise'den (Kırklareli) 1, Kolonya'dan 3, Köstendil'den 1, Mora'dan 1, Niğbolu'dan 5, Plevne'den 1, Polye'den 3, Ruscuk'tan 1, Selanik'ten 2, Sofya'dan 1, Tatarpazarcık'tan 1, Tekfurdağı'ndan (Tekirdağ) 5, Venice'den (Serfiçe) 1 ve Yenipazar'dan (Sancak) 1 kişi İstanbul hamamlarında iş sahibi olmuştur. Ayrıca ülke toprakları dışından Belgrad'dan 1, Varad'dan 1, Tımişvar'dan 1, Kalmukya'dan 1, Kamanıçe'den 1, Rusya'dan 2 çalışan da bulunmaktadır.

Balkan coğrafyasını Anadolu taraflarından gelenler izlemektedir. Anadolu taraflarındaki yerlerden gelenlerin toplam sayısı 128 olup %10,47 orana sahiptir. Bu çalışanların memleketlerine ve sayılarına bakıldığında Sapanca'dan 1, Geyve'den 1, İzmit'ten 2, Bursa'dan 6, İnegöl'den 1, Mihaliç'tan (Karacabey) 1, Beypazarı'ndan 1, Mudurnu'dan 1, Bolu'dan 7, Pazarköy'den 2, Zağferanbolu'dan (Safranbolu) 3, Karadeniz Ereğlisi'den 1, Bartın'dan 1, Amasra'dan 1, Kastamonu'dan 12, Sinop'tan 1, Yenicuma'dan (Dikmen) 2, Boyabat'tan 2, Çankırı'dan 1, Ankara'dan 3, Amasya'dan 1, Tokat'tan 1, Niksar'dan 1, Trabzon'dan 1, Karadeniz'den 3, Sivas'tan 20, Divriği'den 1, Kemah'tan 2, Eğin'den 1, Çemişkezek'ten 3, Erzurum'dan 4, Kayseri'den 4, Kırşehir'den 2, Mucur'dan 1, Ürgüp'ten 1, Konya'dan 2, Ereğli'den 1, Beyşehir'den 1, Afyonkarahisar'dan 1, Alâiyye'den (Alanya) 1, Sakız'dan 1, Midilli'den 1, Diyarbakir'den 2, Kudüs'ten 1, Şam'dan 2, Acem'den (İran) 7 ve Gürcistan'dan 11 kişi İstanbul hamamlarında iş sahibi olmuştur.

İstanbul hamamlarında memleketi İstanbul ve çevresinden olan çalışanlar da bulunmaktadır. İstanbul ve çevresinden olan çalışanların toplam çalışan sayısı 92 olup %7,52 orana sahiptir. İstanbul'dan 74, Kumkapı'dan 2, Eyüp'ten 3, Kasımpaşa'dan 1, Galata'dan 1, Beşiktaş'tan 1, Rumelihisarı'ndan 2, Anadoluhisarı'ndan 1, Üsküdar'dan 6 ve Silivri'den 1 kişi İstanbul hamamlarında çalışmaktadır. İstanbul ve çevresinden olan çalışanlar kendi içinde

²⁸ (كيمرسيه) – Kemercene?

değerlendirildiğinde İstanbul sur içinden 76 kişi (%6,21), İstanbul'un yakın çevresi olarak kabul edilen Eyüp kazasından 4, Galata kazasından 5 ve Üsküdar kazasından 7 olmak üzere toplam 16 kişi (%1,31) İstanbul hamamlarında çalışmaktadır.

Tablo 5'teki başlıklara göre İstanbul hamamları çalışanları içinde en az sayıya (75 kişi) ve orana (%6,13) memleketleri kaydedilmeyenler sahiptir. Memleketlerinin kaydedilmemesi konusunda söz konusu defterde herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Bu kişiler muhtemelen problem çıkarma ihtimali olmayan ya da efendisinin hizmetinde bulunan hamam çalışanlarıdır.

Aynı memleketli çalışanların yoğun ve kalabalık olarak buldukları hamamların coğrafi dağılımına bakıldığında ise şöyle bir görünüm ile karşılaşılmaktadır: Hamam çalışanlarına memleket durumlarına göre bakıldığında 329 çalışan ile Avlonyalılar (%26,99) ilk sırada gelmektedir. Avlonyalılar 68 hamamda çalışmaktadırlar. Avlonyalı hamam çalışanları coğrafi olarak şehrin tüm hamamlarına dağılmış vaziyettedirler. Şengül, Nişancıpaşa, Hocapaşa, Hacıkadın, İbrahimpasha, Sultan, Karaman hamamlarında çalışan sayısı 10 ve üzerindedir. Şehrin batısındaki surlara yakın bulunan hamamlarda ise sayıları azalmaktadır.

Estarveliler 102 kişi (%8,34) olup 32 hamamda çalışmaktadırlar. Daha çok şehrin doğusundaki belirli hamamlarda çalışan sayısı artmaktadır. Fatih civarında yer alan Çukur ve Alipaşa hamamlarında da hatırı sayılır sayıda Estarveli çalışmaktadır.

Göriceliler 79 kişi (%6,48) olup 41 hamamda çalışmaktadırlar. Göriceli hamam çalışanları coğrafi olarak şehrin hamamlarına dağılmış vaziyettedirler. Valide, Ayasofya ve Çukur hamamlarında çalışan sayısı artmakta, diğer hamamlarda sayıları birkaç çalışan ile sınırlıdır.

İstanbulullular 76 kişi (%6,21) ile 40 hamama dağılmış vaziyettedirler. Toplam sayıları bir hamamda en fazla 5'i geçmeyecek şekilde çalışmaktadırlar. Toplam 7 kişinin olduğu Şifa Hamamında 4, 9 kişinin olduğu Küçük Mustafapaşa Hamamında 4, 15 kişinin olduğu Macuncu Hamamında 5 İstanbullu çalışmaktadır. Bu hamamların dışında genel itibari ile coğrafi olarak dağınık vaziyette şehrin muhtelif hamamlarında çalışmaktadırlar.

Premedililer 63 kişi (%5,17) olup 29 hamamda çalışmaktadırlar. Daha çok şehrin doğusunda yer alan belirli hamamlarda sayıları artmaktadır. Mahmutpaşa, Sultan Bayezid, Acı, Tatlıkuyu ve Haseki hamamlarında çalışan sayısı artmakta, diğer hamamlarda sayıları birkaç çalışan ile sınırlıdır.

Arnavut Belgradı'ndan (Berat) 47 kişi (%3,86) olup 23 hamamda çalışmaktadırlar. Daha çok şehrin batısında yer alan hamamlarda çalışan sayısı artmaktadır. İnadiye, Seferpaşazade ve Çavuş hamamlarında çalışan sayısı artmakta, diğer hamamlarda sayıları birkaç çalışan ile sınırlıdır.

Tomariçeliler 44 kişi (%3,61) olup 17 hamama dağılmışlardır. Daha çok şehrin doğusunda yer alan hamamlarda çalışmaktadırlar. Şeyh Vefa, Kapudanpaşa, Acı ve Ayasofya hamamlarında çalışan sayısı artmakta, diğer hamamlarda sayıları birkaç çalışan ile sınırlıdır.

Onarlılar 42 kişi (%3,44) olup 16 hamama dağılmışlardır. Daha çok şehrin doğusunda yer alan hamamlarda çalışmaktadırlar. Haseki (11 kişi), Valide, Tahtakale ve Sırt çalışan sayısı artmakta, diğer hamamlarda sayıları birkaç çalışan ile sınırlıdır.

İskaraparlılar 36 kişi (%2,95) olup 9 hamama dağılmışlardır. Daha çok şehrin doğusunda yer alan hamamlarda çalışmaktadırlar. Üsküplü civarındaki Bostan (11 kişi), Kadırga Limanı hamamlarında çalışanları içerisinde çoğunlukta dırlar. Gedikpaşa, Şeyh Vefa hamamlarında önemli sayıda, diğer hamamlarda sayıları birkaç çalışan ile sınırlıdır.

Elbasanlılar 25 kişi (%2,05) olup 16 hamama dağılmışlardır. Daha çok şehrin doğusunda yer alan hamamlarda çalışmaktadırlar. En fazla 5 kişi ile Hocapaşa Hamamında çalışmaktadırlar. Diğer hamamlarda sayıları birkaç çalışan ile sınırlıdır.

Çalışanların hamamlara dağılımına bakıldığında Arnavutların dışında Balkanlar ve Doğu Avrupa tarafından gelenler içinde Edirneliler 24 kişi (%1,97) ile dikkat çekmektedir. Edirneliler coğrafi olarak şehrin farklı yerlerinde bulunan 17 hamama birer ikişer dağılmış vaziyette çalışmaktadırlar.

Anadolu tarafından gelenler içinde Sivaslılar 20 ve Kastamonulular 12 kişi ile dikkat çekmektedir. Sivaslılar 20 kişi (%1,64) olup 16

hamamda çalışmaktadırlar. Bu iki yerden gelenler ile Anadolu tarafındaki diğer yerlerden gelenler coğrafi olarak şehrin farklı yerlerinde bulunan hamamlarda birer ikişer halde dağılmış vaziyettedirler. Sadece Bursa'dan gelen 6 kişi, toplam 15 çalışanın bulunduğu Acemi Meydanı Hamamında 5 natır ve 1 tellak olmak üzere toplu olarak çalışmaktadır.

Bazı hamamlarda sadece aynı memleketli çalışanlar bulunmaktadır. Toplam 10 çalışanın bulunduğu Kıztaşı civarında bulunan Sultan Hamamında Avlonyalılar, 3 kişinin olduğu Maanoğlu Hamamında İstanbullular, 2 çalışanın bulunduğu Küçük Hamamda Gölükesreliler, 2 çalışanın bulunduğu Mimar Hamamında İstanbullular çalışmaktadır. Bu örneklerde de görüldüğü üzere İstanbul'daki bazı hamamlarda belirli bir yere mensup kişiler, İstanbullular hariç, aynı memleketli kişiler çalışmaktadırlar.

Yine bazı hamamlarda aynı memleketli çalışanlar sayısal ve oransal olarak çoğunlukta bulunmaktadırlar: Toplam 4 kişinin çalıştığı Şeftali Hamamında 3 Estarveli, 3 kişinin çalıştığı Havuzlu Hamamda 2 Premedili, 4 kişinin çalıştığı Koğacılar Hamamında 3 Estarveli, 14 hamam kişinin çalıştığı Karaman Hamamında 13 Avlonyalı, 17 hamam çalışanın bulunduğu Şehzade Cami civarındaki İbrahimpaşa Hamamında 13 Avlonyalı, 14 kişinin çalıştığı Haydarpaşa Hamamında 9 Avlonyalı, 8 kişinin çalıştığı Deniz Hamamında 5 Avlonyalı, 9 kişinin çalıştığı Haseki'deki Bostan Hamamında 7 Avlonyalı, 7 kişinin çalıştığı Çavuş Hamamında 6 Arnavut Belgradlı, 3 kişinin çalıştığı Hadice Sultan Hamamında 2 Arnavut Belgradlı, 10 kişinin çalıştığı Cedid İbrahimpaşa Hamamında 6 Avlonyalı, 12 kişinin çalıştığı Yıldız Hamamında 7 Avlonyalı, 9 kişinin çalıştığı Süleymaniye Hamamında 6 Avlonyalı, 7 kişinin çalıştığı Ayşe Hanım Hamamında 6 Avlonyalı, 6 kişinin çalıştığı Horhor Hamamında 4 Avlonyalı, 10 kişinin çalıştığı Balat Hamamında 6 Avlonyalı, 12 kişinin çalıştığı Samatya'daki Ağa Hamamında 7 Avlonyalı, 7 kişinin çalıştığı Yedikule Hamamında 5 Avlonyalı, 4 kişinin çalıştığı Yedikule dışındaki hamamda 3 Estarveli, 9 kişinin çalıştığı İnadiye Hamamında 6 Arnavut Belgradlı, 12 kişinin çalıştığı Lütüfpaşa Hamamında 8 Avlonyalı, 13 kişinin çalıştığı Zincirlikuyu Hamamında 8 Avlonyalı, 15 hamam çalışanın bulunduğu Sultan Selim Hamamında 9 Avlonyalı, 21 kişinin çalıştığı Üsküplü yakınlarındaki Bostan Hamamında

11 İskaraparlı, 20 kişinin çalıştığı Hacıkadın Hamamında 11 Avlonyalı, 9 kişinin çalıştığı Sofular Hamamında 5 Avlonyalı, 13 kişinin çalıştığı Aksaray Hamamında 8 Avlonyalı, 9 kişinin çalıştığı Vezneciler Hamamında 8 Avlonyalı, 30 kişinin çalıştığı Nişancıpaşa Hamamında 19 Avlonyalı, 14 kişinin çalıştığı Şengül Hamamında 10 Avlonyalı, 8 kişinin çalıştığı Sultan Ahmed civarındaki Şifa Hamamında 5 Avlonyalı, 15 kişinin çalıştığı Akbıyık Hamamında 11 Ohrili, 15 kişinin çalıştığı Kadırga Limanı Hamamında 8 İskaraparlı bulunmaktadır.

Yine bazı hamamlarda aynı memleketli çalışanlar sayısal olarak belirli bir yekûn teşkil etmektedir: Toplam 38 kişinin çalıştığı Çukur Hamamda 8 Estarveli, 4 kişinin çalıştığı Keçe Hamamında 2 Edirneli, 18 kişinin çalıştığı Şeyh Vefa Hamamında 7 Tomariçeli ve 4 İskaraparlı, 4 kişinin çalıştığı Arpa Hamamında 2 Sarıgöllü, 10 kişinin çalıştığı Sefer Paşazade Hamamında 5 Arnavut Belgradlı, 17 kişinin çalıştığı Kapudanpaşa Hamamında 8 Tomariçeli, 15 kişinin çalıştığı Edirnekapısı Hamamında 5 Avlonyalı, 13 kişinin çalıştığı Yenibahçe Hamamında 5 Avlonyalı, 17 kişinin çalıştığı Alipaşa Hamamında 6 Estarveli, 12 kişinin çalıştığı Koca Mustafapaşa Hamamında 5 Avlonyalı, 13 kişinin çalıştığı Muhammedağa Hamamında 5 Avlonyalı, 32 kişinin çalıştığı Hocapaşa Hamamında 16 Avlonyalı, 5 Elbasanlı ve 5 Estarveli, 30 kişinin çalıştığı Haseki Hamamında 11 Oparlı, 8 Depedelenli ve 5 Premedili, 13 kişinin çalıştığı Bahçekapı'daki Sultan Hamamında 6 Avlonyalı, 19 hamam kişinin çalıştığı Alaca Hamamda 5 Avlonyalı, 36 kişinin çalıştığı Tahtakale Hamamında 7 Estarveli, 5 Oparlı ve 5 Avlonyalı, 21 kişinin çalıştığı Gedikapaşa Hamamında 7 İskaraparlı, 30 kişinin çalıştığı Nişancıpaşa Hamamında 4 İstanbullu, 10 kişinin çalıştığı Tatlıkuyu Hamamında 4 Premedili, 15 kişinin çalıştığı İshakpaşa Hamamında 6 Avlonyalı, 15 kişinin çalıştığı Akbıyık Hamamında 4 Estarveli, 12 kişinin çalıştığı Küçük Ayasofya civarındaki Çardaklı Hamamda 6 Avlonyalı, 42 kişinin çalıştığı Ayasofya Hamamında 5 Avlonyalı, 4 Göriceci, 5 Tomariçeli ve 6 Estarveli, 16 kişinin çalıştığı Acı Hamamda 5 Avlonyalı, 4 Premedili ve 5 Tomariçeli, 42 kişinin çalıştığı Valide Hamamında 7 Göriceci, 5 Oparlı ve 15 Estarveli, 28 kişinin çalıştığı Mahmudpaşa Hamamında 12 Premedili, 22 kişinin çalıştığı Sırt Hamamında 6 Estarve ve 5 Oparlı, 27 kişinin çalıştığı Sultan Bayezid hamamında 6 Avlonyalı ve 4 Premedili bulunmaktadır. Aynı memleketli çalışanlar belirli hamamlarda sayısal olarak belirli bir yekûn teşkil etmekle birlikte

buldukları hamamlarda başka yerlerden gelenlerle birlikte çalışmaktadırlar. Bu durum belirli yerlerden gelen hamam çalışanların genellikle neden aynı hamamda çalıştıklarını ve meslekte uzmanlaştıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Aynı memleketli çalışanlar bu halleri ile oransal ve sayısal olarak üstün oldukları hamamlarda diğer hamam çalışanlarına göre kendi aralarında belirli bir hemşehricilik ağı oluşturmuş görünmektedirler.

Hamam defterlerinde hamam çalışanlarının gelmiş oldukları memleketleri belirtilmiş iken memleketlerinden geliş nedenleri hakkında açıklama yer almamaktadır. Hamam çalışanları içinde Arnavut asıllıların önemli sayı ve orana sahip olması dikkatleri onların gelmiş oldukları yerlere yöneltmektedir. İstanbul'un fethinden çok önce, XV. yüzyılın ilk yarısında çok sayıda Arnavut İtalya'ya göç etmişti. Genel olarak Arnavutluk'un dağlık olması ve sınırlı tarım potansiyeli, doğal afetler, yerel beyler arasındaki çatışmalar ve son olarak önce Venedik Cumhuriyeti, sonra da Osmanlı Devleti ile uzun süren mücadeleler Arnavutların bölgeden göçlerine neden olmuştur. Bu döneme ait İtalya'da yaygın olan noter sicilleri, Venedik'e, Ancona bölgesine ve İtalya yarımadasının güneyine göç edenleri kaydetmiştir. Bunlar içinde Venedik'e gelenler genellikle düşük ücretli işlerde çalışmak zorunda kalmışlardır. Osmanlı kadı sicilleri de XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Arnavutların çok daha uzak yerlere, İstanbul civarına göç ettiklerini ve burada zengin insanlara ait çiftliklerde mevsimlik işçi olarak çalıştıklarını göstermektedir.²⁹

1670 yılında Avlonya ve Elbasan sancaklarının bulunduğu Güney Arnavutluk'u ziyaret eden Evliya Çelebi bölge coğrafyasının verimli ve halkının refah durumunun yerinde olduğu yönünde bilgiler vermektedir. Örneğin Avlonya sancağının dokuz kazası bulunup bu kazalar gayet verimli yerlerdir, ancak halktan bazıları asidir.³⁰ Avlonya

²⁹ Faroqi, "Migration into Eighteenth-Century 'Greater Istanbul' ", p.173; Faroqi, "18. Yüzyıl 'Büyük İstanbul'una Göç", s.40-41; Suraiya Faroqi, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s.333.

³⁰ "Avlonya sancağında cümle tokuz kazâ yerdir. Taht-ı kazâ bu Belgrad'dır ve şimâl tarafında Müzakıyye kazâsıdır kim otuz pâre kurâdır ve şark tarafında Tomoriliçse kazâsıdır ve buna karîb kible ile maşrık mâbeyninde kazâ-yı Iskırapar'dır, ve ana muttasıl kible tarafında kazâ-yı Piremedi'dir. Bu kazâyâ muttasıl kiblesi tarafında kazâ-yı Pogonya'dır ve bu kazânın garbında kazâ-yı Ergiri ile müşâdir, ammâ bu Ergiri

Sancağının merkezi durumunda olan Arnavut Belgradı (Berat) şehir halkı hakkında ise içlerinden askerlik ve leventlik yapanların çıkmadığından, halktan oğlu olanların genellikle bu şehirden İstanbul'a gittiğinden, buradaki hamamlarda tellaklık mesleğini en mükemmel şekilde öğrenip yaptıklarından bahsetmektedir.³¹

1683 yılında Viyana kuşatmasının bozgunla sonuçlanması ve ardından başlayan uzun savaşlar sırasında, Balkanlar'daki Osmanlı toprakları ilk anda bir kargaşa, ekonomik açıdan buhran ve asayişsizlik içinde kalmıştır. Şehir ve kasabalarda güvenliği sağlamakla görevli askerlerin cepheye gönderilmesi, güvenliğinin zayıflaması ve ekonomik sıkıntılar özellikle Balkanlar'da ve başkent İstanbul'da çeşitli isyanların çıkmasında etkili olmuştur.³² Bu süreçte Balkanlar'da çok sayıda eşkıyalık olayları yaşanmıştır.³³

kazâsı Delvinye Sancağı hâkidir ve bu kazânın şimâlinde kazâ-yı Depedelen'dir ve anın cenûbunda kazâ-yı Avlonya'dır, ammâ bu mezkûr tokuz aded kazâlar gâyet mahsûllü yerlerdir, ammâ ba'zı re'âyâları âsilerdir kim ne'üzü billâh." Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C.8, Orhan Matbaası, İstanbul 1928, s.689; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 8.Kitap, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s.306.

³¹ "Bu şehir-i Belgrad yayla ili olmağla âb u havası latif olduğundan mahbûb u mahbûbesi gâyet firâvân olub cümle aşık-perestlerdir, ammâ gâyet müeddebelerdir ve cümle tazeleri pür-silah gezerler, zîrâ el-'iyâzen billâh hodi sedî bilmez, Arnabudisitândır. Heman ısmata hakkıyçün yani kılıcım hakkıyçün deyüb gezerler. Amma askeri ve levendât tâifesi olmayub re'âyâ oğlu olanlar ekseriyâ bu şehirden İslâmbula gidüb hammâmlarda üstâd-ı kâmil olub dellaklık iderler". Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C.8, s.699; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 8.Kitap, s.310. Evliya Çelebi'nin Arnavut Belgradı şehir halkı hakkında içlerinden askerlik ve leventlik yapanların çıkmadığı yönündeki açıklaması Fatih Sultan Mehmed'in Arnavut Belgradı esnafına vermiş olduğu muafiyet beratına dayanmaktadır. Bu beratla göre Arnavut Belgradı esnafı XVIII. yüzyıla kadar özel bir statüye sahip olmuş, askerlik ve donanma yükümlülüklerinden muaf tutulmuştur. Muhteşem Giray, "Berat", *DİA*, C.5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s.474.

³² İlber Ortaylı, "İkinci Viyana Kuşatmasının İktisadi Sonuçları Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, II, İstanbul 1981, s.200; Kemal Çiçek, "II. Viyana Kuşatması ve Avrupa'dan Dönüş", *Türkler*, C.9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.755-757.

³³ Bu dönemde başta Görice olmak üzere Güney Arnavutluk'ta, Filibe ve civarında yaşanan eşkıyalık olayları için bkz. Gökhan Civelek, "Görice Kazası ve Civarında Suç ve Suçlularla Mücadele (XVII. Yüzyıl)", *Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 4, Sayı. 2, s.229-235; Mehmet Karagöz, "17. Asrın Sonunda Filibe ve Çevresinde Eşkıyalık Hareketleri (1680 1700)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/2, Elâzığ 2006, s.378-391.

Savaş sonrası dönemde de Balkanlarda eşkıyalık olayları yaşanmaya devam etmiştir. Kesriye, Bihilişte, Hurpişte, Görice, Arnavut Belgradı, Naslıç, Opar, İstarova, Kolonya, Tomariçe, İşpat, Koniçe, Premedi, Delvine, Avlonya, Florina, Manastır, Kesriye, Pırlepe kazalarında “haydut” denilen çeteler asayişini bozmuşlardır.³⁴ Bu dönemde bahsi geçen yerlerde yaşanan eşkıyalık olayları ile ilgili arşivde özellikle Mühimme defterlerinde çok sayıda hüküm yer almaktadır.³⁵

1721-1725 yılları arasında beş defa Avlonya Sancağını tasarruf etmekle görevlendirilen Mahmud Paşa'nın tayin beratlarında bölgedeki eşkıyaya karşı başarılı hareketlerinden bahsedilmektedir.³⁶ 1731 yılına ait Avlonya ve Elbasan sancakbeylerine, ileri gelenlerine, il erlerine Premedi kazası ileri gelenlerine gönderilen hükümlerde Premedi kazası köylerinde sakin eşkıyanın çok sayıda silahlı adamlarıyla Arnavut Belgradı kasabasına girerek ahalinin can ve mallarına tasallutta buldukları, halktan haksız yere mal ve paralar aldıkları, eşkıyanın hakkından gelmeleri için Avlonya ve Elbasan sancaklarının mutasarrıfları ve ileri gelenleri olarak ittifak halinde hareket edip eşkıyaya hak ettiği cezanın verilmesi, ahalinin gasp edilen para ve malının geri alınarak hak sahiplerine iadesi konularına değinilmektedir.³⁷ 1733 tarihli başka hükümlerde Avlonya ve Delvine

³⁴ Mücteba İlgürel, “Eşkıya, Osmanlılarda Eşkıyalık”, *DİA*, C.11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s.467.

³⁵ MD.112, s.106-107, h.106, Evâil-i C.Evvel 1113/4-13 Ekim 1701 tarihli hüküm; MD.112, s.12, h.42, 12 Zilkade 1113/10 Nisan 1702 tarihli arzlar ve ma'ruzlar; MD.114, s.39, h.194, Evâhir-i Şevval 1114/10-18 Mart 1703 tarihli; MD.114, s.221, h.935, Evâhir-i Safer 1115 /6-14 Temmuz 1703 tarihli; MD.116, s.222, h.939, Evâil-i Receb 1121 /6-15 Eylül 1709 tarihli; MD.116, s.227, h. 956, Evâsıt-ı Receb 1121/16-25 Eylül 1709 tarihli; MD.120, s.121-122, h. 467, Evâil-i Safer 1126/16-25 Mart 1714 tarihli; MD.120, s.122, h. 468, Evâil-i Safer 1126/16-25 Mart 1714 tarihli; MD.120, s.122, h. 469, Evâil-i Safer 1126/16-25 Mart 1714 tarihli; MD.120, s.123, h. 470, Evâil-i Safer 1126/16-25 Mart 1714 tarihli; MD.120, s.161, h.653, Evâsıt-ı R.Evvel 1126 /27 Mart-5 Nisan 1714 tarihli; MD.132, s.168, h.621, Evâsıt- R.Evvel 1137/8-17 Aralık 1724 tarihli; MD.133, s.137, h.511, Evâhir-i C.Âhir 1138/24 Şubat-4 Mart 1726 tarihli; MD.133, s.358, h. 1169, Evâhir-i Safer 1139/18-26 Ekim 1726 tarihli hükümler.

³⁶ Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s.42-43; Mehmet İnbaşı, “Avlonya Sancağı ve Yönetimi (1750-1800)”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, Cilt 6, Sayı 14, Mart 2019, s.148.

³⁷ BOA. MD.136, s.293-294, h.1227, Evâhir-i C.Âhir 1143/ 1-9 Ocak 1731 tarihli hüküm.

sancakları mutasarrıflarına, Karlıeli, Ohri ve Elbasan sancakları mütesellimlerine; Karlıeli Sancağının züema ve timar erbabı ile zabitlerine ve voyvodalarına gönderilen hükümlerde Delvine'de Aydonat ve Margılıç taraflarında ortaya çıkan Arnavut haydutları Karlıeli halkına musallat olduklarından bahsedilmektedir.³⁸ Söz konusu hükümlerden XVIII. yüzyılın ilk yarısında Güney Arnavutluk'tan İstanbul'a yapılan göçlerde bölgede yaşanan eşkıyalık hareketlerinin neden olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında Evliya Çelebi'nin de işaret ettiği gibi Arnavut Belgradı özelinde Arnavutların İstanbul hamamlarıyla olan bağları geleneksel olarak uzun zamandan beri devam etmektedir. Bu sebeple tarihsel açıdan gelenekselleşmiş yaşayışlar da nedenler arasında sayılabilir.

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin komşu devletlerle yapmış olduğu savaşların uzun sürmesi, aynı zaman diliminde birden çok cephede savaşılması, içeride isyanların çıkması ve devletin bu isyanları bastırmada zorluklarla karşılaşması, bu etkenlere bağlı olarak güvensiz ortam ve göreceli olarak halkın üzerindeki vergi yükünün artması ve vergi tahsilinde yaşanan zorluklar, veba salgınları, kıtlık ve depremler, nüfus artışı karşısında tarımsal üretimin yetersiz kalması başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlere göçün başlıca sebeplerindendir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda başta Arnavutluk olmak üzere Balkanların ve Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki eşkıyalık hareketleri sona erdirilememiş, buralardan İstanbul'a göçler, yapılan uyarılara ve alınan tedbirlere rağmen engellenememiş, uzun süre devam etmiştir.³⁹

³⁸ BOA. MD.139, s.189, h.760-761, Evâsıt-ı Zilkade 1145/25 Nisan-4 Mayıs 1733 tarihli; MD.139, s.222, h.883-885, Evâhir-i Zilhicce 1145/ 4-13 Haziran 1733 tarihli; MD.139, s.260-261, h.1000, Evâsıt-ı Receb 1146/18-27 Aralık 1733 tarihli hükümler.

³⁹ Faroqhi, "Migration into Eighteenth Century-'Greater Istanbul'", p.163-165; Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, C.2, çev. Ayşe Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s.545-600; Bruce McGowan, "Âyanlar Çağı 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, C.2, çev. Ayşe Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s.769-770, 772, 778, 811; İnbaşı, "Avlonya Sancağı ve Yönetimi (1750-1800)", s.148-152.

XVII. ve XVIII. yüzyıla ait Mühimme defterlerinde ve arşive dayalı çalışmalarda İstanbul'a farklı yerlerden yapılan göçlerin nedenlerinden, göçü önlemek için alınan tedbirlerden, sonuçlarından ve sürekli göçlerin neden olduğu zararlardan

Sonuç olarak hamam çalışanlarının memleketlerine bakıldığında İstanbul, Osmanlı coğrafyasını yansıtan önemli bir merkez olarak gözükmektedir. Hamam çalışanlarının önemli bir kısmı Balkanlardaki muhtelif yerlerden gelmiş olup Arnavut asıllıdır. Bunu Anadolu tarafından gelenler takip etmektedir. Mesafe olarak İstanbul'a uzak sayılabilecek Niğbolu, Bosna, Suriye, Kalmukya, Gürcistan'dan gelenler olduğu gibi İstanbul ve buraya yakın Eyüp, Üsküdar gibi yakın yerlerden çalışanlar da bulunmaktadır. Bunun yanında azımsanmayacak sayıda memleket durumu belirtilmeyen çalışanlar da vardır. Özellikle Arnavut asıllı kişilerin sayısının fazla olmasında onların hamamda işe başladıktan sonra kendi akrabalarından ya da memleketlerinden bazı kişileri yanlarına almalarının etkili olduğu düşünülmektedir. Bu bulgulara göre hamam çalışanlarının büyük çoğunluğunun hemşehircilik duygusuyla hareket ettikleri söylenebilir.

İstanbul Hamam Çalışanlarının Yaş Grupları

Hamamlar hakkında ele alınması gereken diğer bir konu çalışanların yaşlarıdır. 1732 Tarihli İstanbul Hamamları Defterinde hamam çalışanlarının yaşları yazılmamıştır. Ancak bazıları için yaşları hakkında fikir verebilecek “mütekaid, ihtiyar, kart, amel-mânde, çâr-eburu, genç oğlan, genç taze, oğlan, genç, taze oğlan, taze, küçük oğlan, genç taze oğlan, taze genç oğlan, sağır oğlan, delikanlı, genç delikanlı ve delikanlı genç ve sağır” vb. ifadeler kullanılmıştır. Bu ifadeler içinde yaş durumlarının ne şekilde belirlendiği ile ilgili herhangi bir açıklama yapılmamakla birlikte kişilerin genel fiziki görünümüne bakılarak göz ile tayin edildiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple “mütekaid, ihtiyar, çâr-eburu,

bahsedilmektedir. Yapılan göçlerin İstanbul'un asayiş ve refahını olumsuz yönde etkilediğine değinilmekte, özellikle de ev göçlerinin olumsuz sonuçları üzerinde durulmaktadır. BOA. MD.130, s.183-184, h.518-519, Evâsit-ı Zilkade 1133/ 3-12 Eylül 1721 tarihli hükümler; MD.132, s.155, h.550, Evâil-i R.Evvel 1137/18-27 Kasım 1724 tarihli hüküm; MD.136, s.13, h.52, Evâil-i C. Evvel 1142/ 22 Kasım-01 Aralık 1729 tarihli hüküm; MD.138, s.123, h.426, Evâsit-ı R.Âhir 1144/ 13-22 Ekim 1731 tarihli hüküm; MD.140, s.239, h. 841, Evâil-i Receb 1147/27 Kasım-6 Aralık 1734 tarihli hüküm; MD.140, s.235, h.826, Evâsit-ı Receb 1147/7-16 Aralık 1734 tarihli hüküm; MD.140, s.234, h.824, Evâsit-ı Receb 1147/ 7-16 Aralık 1734 tarihli hüküm; MD.147, s.152-153, h.607, Evâhir-i R. Evvel 1153/16-25 Haziran 1740 tarihli hüküm; M. Münir Aktepe, “XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar”, *Tarih Dergisi*, C.9, S.13, 1958, s.1-30; Yücel Özkaya, “Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.14, S.25, 1981, s.171-203.

genç, taze, oğlan, küçük, sağır, delikanlı” arasında kesin bir yaş sınırı belirlemek doğru değildir. Bununla birlikte mesleğe yeni başlayan bazı çalışanlar için sadece yanaşma, şakird ve acemi ifadelerine de yer verilmiştir.

İstanbul hamam çalışanlarının hangi yaş gruplarında yoğunlaştığını anlamak için kelimelerin sözlük anlamı dikkate alınarak söz konusu defterdeki yaş çağrıştıran ifadelerle göre bir sınıflandırma yapmak gerekir ise “çâr-ebur, genç, taze, oğlan, küçük, sağır, delikanlı” ifadeleri içerenleri 12-20 arası alt yaş grubu gençler olarak kabul etmek mümkündür. Buna ilaveten yaş durumları hakkında herhangi bir ifadeye yer verilmeyen yanaşma, şakird ve acemi ifadeli çalışanlar da bu grupta değerlendirilebilir. Yaşları hakkında açıklama yapılmayan diğer çalışanlar ise orta yaş grubu 21-60 yaşlarına sahip yetişkinler olarak kabul edilebilir. İhtiyar ve kart kaydı bulunanlar 61 ve üzeri çalışanlar ise üst yaş grubu yaşlılar olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında mütekaid ve amel-mânde ifadesi bulunan çalışanları da bu grupta değerlendirmek daha yerinde olacaktır.

Yukarıdaki muhtemel yaş sınıflandırmasından sonra İstanbul hamam çalışanlarının yaş durumlarını ele almak daha yerinde olacaktır: İstanbul hamamlarında toplam 1223 çalışan kaydedilmiştir. Bu çalışanlardan 84’ü hakkında yaşlılığı çağrıştıran “ihtiyar, kart, mütekaid ve amel-mânde” ifadelerine yer verilmiştir. Söz konusu defterde ihtiyar ifadesi 33, kart ifadesi 1, mütekaid ifadesi 36, ihtiyar ve mütekaid 9 ve amel-mânde ifadesi 5 çalışan için kullanılmıştır. Alt yaş grubunda 519 çalışan bulunmaktadır. Defterde yaş durumu hakkında en çok kullanılan ifade çâr-eburudur. Bu ifadeye 189 hamam çalışanında yer verilmiştir. Yine aynı yaş aralığı için tahmin edilen genç oğlan 97 çalışan için kullanılmıştır. Bunları sıra ile genç taze oğlan 51, küçük oğlan 30, taze oğlan 28, sağır oğlan 21, taze 20, taze genç oğlan 19, oğlan 19, genç oğlan 12, sağır 8, delikanlı 8, genç 5, genç delikanlı 2, delikanlı genç 1 çalışan olarak kaydedilmiştir. Bunlara ilaveten yaş durumları hakkında herhangi bir ifadeye yer verilmeyen 6 yanaşma, 4 şakird ve 1 acemi ifadeli çalışanlar da bu grupta değerlendirilebilir. Orta yaş grubunda 618 çalışan bulunmaktadır. Yaş durumları hakkında herhangi bir ifadeye yer verilmeyen bu çalışanları orta yaş grubu yetişkinler olarak kabul edilmiştir.

Yapılan bu sınıflandırmaya göre hamam çalışanlarının yaş gruplarına dağılım sayısı ve oranı şöyledir: üst yaş grubu çalışanların sayısı 84 (%6,87); orta yaş grubu yetişkinlerin sayısı 618 (%50,53); alt yaş grubu çalışmaların sayısı ise 521 (%42,60) olarak hesaplanmıştır. Sayılardan ve oranlardan anlaşıldığı üzere İstanbul hamamlarında çalışanların çoğunluğunu yetişkin olarak kabul edilen orta yaş grubundaki kişiler oluşturmaktadır. Bunları sırayla alt yaş ve üst yaş grupları takip etmektedir.

İstanbul hamam çalışanlarının sayısına göre yaş gruplarının hamam düzeyinde dağılımı farklılık göstermektedir. Tüm yaş gruplarının çalıştığı hamam bulunmamaktadır. Üst yaş grubu 84 çalışan ile 47 hamamda, orta yaş grubu 618 çalışan ile 104 hamamda, alt yaş grubu 521 çalışan ile 95 hamamda çalışmaktadır.

Sonuç

Patrona Halil İsyanı sonrası İstanbul kazası hamamlarını ve çalışanlarını sorgulamayı amaçlayan bu ampirik çalışma, şüphesiz hamamları ve çalışanlarını tüm boyutlarıyla ele almamaktadır. Bununla birlikte yine de hamam defterlerini veri olarak yaptığımız gözlemlerde öne çıkan bazı öğeler oldu. Bunlardan ilki Patrona Halil İsyanında ve devamındaki ikinci isyanda Arnavutların etkin rol oynadıkları yönündedir. İsyanlara karışanların han ve hamamlarda barınmaları, hükümetin dikkatinin hamam tellakları üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştur. Hükümetin ve hamamcı esnafının almış olduğu tedbirler sayesinde, 1731 ve 1732 tarihli defter verilerine göre, hamam çalışanlarının sayısında ve oranında (265 kişi - %17,8) azalma olmuştur.

İkinci olarak İstanbul kazası hamamları ve çalışanları ölçek türlerine göre tasnif edilmiş ve değerlendirilmiştir. Bu tasnif şeklinin bundan sonra yapılacak hamam ve esnaf çalışmaları için de fikir vermesi umulmaktadır.

Üçüncü olarak 1732 tarihli İstanbul kazası hamam defterindeki veriler tasnif edilerek hamam çalışanlarının iş kollarına, dini mensubiyetlerine, milliyetlerine, geldikleri bölge ve memleket durumlarına ve yaş gruplarına göre dağılımları ve oranları ilk defa bu çalışma ile ortaya konulmuştur. Hamam çalışanlarının gelmiş oldukları

yerler ayrıntılı olarak ele alınmış, özellikle Arnavutların memleketlerinden ayrılma nedenleri dönemin siyasi, askeri ve sosyal olayları ile birlikte irdelenmiştir.

Bu çalışma, XVIII. yüzyıl İstanbul tarihine ve hamamlarına tüm yönleriyle bakmak yerine Patrona Halil İsyanı sonrası İstanbul kazası hamamları ve çalışanlarının, kısa süreliğine de olsa, belirli noktalarda resmini çekmeyi amaçlamıştır. 1731 ve 1732 tarihli İstanbul kazası hamam defterlerindeki verilerin diğer hamam ve esnaf defterlerindeki veriler ile karşılaştırılması, benzerlikleri ve farklılıklarının hamamlar temelinde yeniden yorumlanmasıyla, XVIII. yüzyıl İstanbul hamamlarına ve esnafına katkı sunması ve tüm eksiklikleriyle birlikte yeni yapılacak çalışmalara küçük bir adım oluşturmaları umulmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- BOA. D.BŞM.d. 1665, 1144 /1731 tarihli İstanbul şehri hamamları defteri.
 BOA. EV.HMH.d. 3496, 1145/1732 tarihli İstanbul şehri hamamları defteri.
 BOA. MD.112, s.106-107, h.106, Evâil-i C.Evvel 1113/4-13 Ekim 1701 tarihli hüküm.
 BOA. MD.112, s.12, h.42, 12 Zilkade 1113/10 Nisan 1702 tarihli arzlar ve ma'ruzlar.
 BOA. MD.114, s.39, h.194, Evâhir-i Şevval 1114/10-18 Mart 1703 tarihli hüküm.
 BOA. MD.114, s.221, h.935, Evâhir-i Safer 1115 /6-14 Temmuz 1703 tarihli hüküm.
 BOA. MD.116, s.222, h.939, Evâil-i Receb 1121 /6-15 Eylül 1709 tarihli hüküm.
 BOA. MD.116, s.227, h. 956, Evâsıt-ı Receb 1121/16-25 Eylül 1709 tarihli hüküm.
 BOA. MD.120, s.121-122, h. 467, Evâil-i Safer 1126/16-25 Mart 1714 tarihli hüküm.
 BOA. MD.120, s.122, h.468, Evâil-i Safer 1126/16-25 Mart 1714 tarihli hüküm.
 BOA. MD.120, s.122, h. 469, Evâil-i Safer 1126/16-25 Mart 1714 tarihli hüküm.
 BOA. MD.120, s.123, h.470, Evâil-i Safer 1126/16-25 Mart 1714 tarihli hüküm.

BOA. MD.120, s.161, h.653, Evâsıt-ı R.Evvel 1126 /27 Mart-5 Nisan 1714 tarihli hüküm.

BOA. MD.132, s.155, h.550, Evâil-i R.Evvel 1137/ 18-27 Kasım 1724 tarihli hüküm.

BOA. MD.132, s.168, h.621, Evâsıt- R.Evvel 1137/8-17 Aralık 1724 tarihli hüküm.

BOA. MD.133, s.137, h.511, Evâhir-i C.Âhir 1138/24 Şubat-4 Mart 1726 tarihli hüküm.

BOA. MD.133, s.358, h.1169, Evâhir-i Safer 1139/18-26 Ekim 1726 tarihli hükümler.

BOA. MD.130, s.183-184, h.518-519, Evâsıt-ı Zilkade 1133/3-12 Eylül 1721 tarihli hükümler.

BOA. MD.136, s.13, h.52, Evâil-i C. Evvel 1142/22 Kasım-01 Aralık 1729 tarihli hüküm.

BOA. MD.136, s.388, h.1675, Evâsıt-ı Ramazan 1143/20-29 Mart 1731 tarihli hüküm.

BOA. MD.136, s.389-391, h.1677, 1679, 1680, 1681; s.400-401, h.1746, 1747, 1748, Evâhir-i Ramazan 1143/1731 senesi Nisan ayı başları tarihli hükümler.

BOA. MD.138, s.123, h.426, Evâsıt-ı R.Âhir 1144/13-22 Ekim 1731 tarihli hüküm.

BOA. MD.139, s.49, h.153, Evâil-i Receb 1145/18-27 Aralık 1732 tarihli hüküm.

BOA. MD.139, s.56, h.174, Evâhir-i Receb 1145/7-16 Ocak 1733 tarihli hüküm;

BOA. MD.139, s.177, h.711-712, Evâhir-i Şevval 1145/6-15 Nisan 1733 tarihli hüküm.

BOA. MD.140, s.234, h.824, Evasıt-ı Receb 1147/7-16 Aralık 1734 tarihli hüküm.

BOA. MD.140, s.235, h.826, Evasıt-ı Receb 1147/7-16 Aralık 1734 tarihli hüküm.

BOA. MD.140, s.239, h.841, Evâil-i Receb 1147/27 Kasım-6 Aralık 1734 tarihli hüküm.

BOA. MD.147, s.152-153, h.607, Evâhir-i R. Evvel 1153/16-25 Haziran 1740 tarihli hüküm.

İAK. M.C. Yazmaları, Nu: B-6, İstanbul Hamamları Defteri (H.1147/M.1735 tarihli).

Eyüp ŞS. 182, s.66/a, b.663, Evâsıt-ı R.Evvel 1161/11-20 Mart 1748 tarihli ferman.

İstanbul Bab Mahkemesi ŞS. 151, s.iç kapak, b.2, 11 Muharrem 1144/16 Temmuz 1731 tarihli buyuruldu.

Kitap ve Makaleler

1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser Abdi Tarihi, Yay. Haz. Faik Reşit Unat, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Aktepe, M. Münir, "Damad İbrâhim Paşa, Nevşehirli", *DİA*, C.8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, ss.441-443.

Aktepe, M. Münir, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar", *Tarih Dergisi*, C.9, S.13 (Eylül 1958), ss.1-30.

Başar, Fahmeddin, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, TTK Yayınları, Ankara 1997.

Bayraktar, Uğur, "Bir Terim Olarak "Arnavut": 18. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Arnavutlar", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt 11, Sayı 1, Temmuz 2022, ss.1-38.

Civelek, Gökhan, "Göricce Kazası ve Civarında Suç ve Suçlularla Mücadele (XVII. Yüzyıl)", *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Vol./Yıl. 4, No/Sayı. 2, Winter/Kış, ss.221-239.

Çiçek, Kemal, "II. Viyana Kuşatması ve Avrupa'dan Dönüş", *Türkler*, C.9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.746-764.

Evlîya Çelebi, *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*, 8.Kitap, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

Evlîya Çelebi, *Seyahatnâme*, C.8, Orhan Matbaası, İstanbul 1928.

Faroqhi, Suraiya, "18. Yüzyıl 'Büyük İstanbul'una Göç", (çev. Ahmet Fethi), *Eyüp'te Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, ss.33-48.

Faroqhi, Suraiya, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, C.2, çev. Ayşe Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, ss.543-757.

Faroqhi, Suraiya, "Migration into Eighteenth-Century 'Greater Istanbul' as Reflected in the Kadı Registers of Eyüp," *Turcica*, Tome 30, 1998, pp.163-183.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.

Giray, Muhteşem, "Berat", *DİA*, C.5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, ss.473-475.

Haskan, Mehmet Mermi, *İstanbul Hamamları*, TTK Yayınları, İstanbul 1995.

İlgürel, Mücteba "Eşkiya: Osmanlılarda Eşkiyalık", *DİA*, C.11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, ss.466-469.

İnalçık, Halil, "İstanbul: Türk Devri", *DİA*, c.23, TDV Yayınları, İstanbul 2001, ss. 220-239.

İnbaşı, Mehmet, "Avlonya Sancağı ve Yönetimi (1750-1800)", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, Cilt 6, Sayı 14, Mart 2019, ss.143-154.

İstanbul Kadı Sicilleri 66, *Bab Mahkemesi 151 Numaralı Sicil (H. 1143-1144 / M. 1731)*, proje yönetmeni: M. Âkif Aydın, editör: Coşkun Yılmaz, çeviri yazı / mukabele: Abdullah Sivridağ - Ali Coşkun, kontrol eden: M. Âkif Aydın - Mehmet Akman - Feridun M. Emecen - İdris Bostan - Mehmet İpşirli, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri 72, *Eyüp Mahkemesi 182 Numaralı Sicil (H.1154-1161/M.1741-1748)*, proje yönetmeni: M.Âkif Aydın, editör: Coşkun Yılmaz, çeviri yazı/mukabele: Abdulkadir Altın - Salih Kahriman, kontrol eden: M. Âkif Aydın - Mehmet Akman - Feridun M. Emecen - İdris Bostan - Mehmet İpşirli, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul 2019.

Karagöz, Mehmet, "17. Asrın Sonunda Filibe ve Çevresinde Eşkıyalık Hareketleri (1680 1700)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/2, Elâzığ 2006, ss.373-402.

Mcgowan, Bruce, "Âyanlar Çağı 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, C.2, çev. Ayşe Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, ss.759-884.

Ortaylı, İlber, "İkinci Viyana Kuşatmasının İktisadi Sonuçları Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, II, İstanbul 1981, ss.195-202.

Özcan, Abdülkadir, "İbrâhim Paşa, Kabakulak", *DİA*, C.21, TDV Yayınları, İstanbul 2000, ss.328-329.

Özkaya, Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.14, S.25, 1981, ss.171-203.

Sakaoğlu, Necdet, "Bilad-ı Selase", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 2003, ss.228-229.

Sakaoğlu, Necdet, "İstanbul Kadılığı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.4, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 2003, ss.226-228.

Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi (Sâmî ve Şâkir Tarihleri İle Birlikte, 1730-1744)*, haz. Mesut Aydiner, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV/1, TTK Yayınları, Ankara 1995.

Yaşar, Ahmet, "1730 İsyanı Sonrasında Hamam Çalışanları Üzerinde İktidarın Gözetimi", *XVIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 1-5 Eylül 2018)*, C.VI, Haz. Semiha Nurdan – Muhammed Özler, TTK Yayınları, Ankara 2022, ss.477-484.

Yaşar, Ahmet, "18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Hamam Tellakları Üzerinde İktidarın Gözetimi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C.7, S.18, İstanbul 2020, s.408, ss.405-417.

Yaşar, Ahmet, "İstanbul Hamamları: 1731-1766", *Osmanlı İstanbulu II*, ed. Emrah Sefa Gürkan, Feridun Emecen ve Ali Akyıldız, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, ss.553-585.

Yörük, Saim, "Osmanlı Döneminde Beykoz Hamamları ve Hamam

Çalışanlarının Demografik Yapısı”, *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 4(1), Ankara 2014, ss.285-302.

Yörük, Saim, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Hamamları ve Hamam Esnafı”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, C.11, S.21, 2013, ss.105-130.

Yörük, Saim, “XVIII. Yüzyıl Eyüp Kazası Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı”, *Bellekten*, C.80, S.289, 2016, ss.823-856.

Yörük, Saim, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Hamamları ve Hamam Esnafı”, *Uluslararası VII. Üsküdar Sempozyumu*, 1(1), İstanbul 2012, ss.316-331.

Yörük, Saim, *XVIII. Yüzyılda Galata Kazası Hamamları*, Sonçağ Akademi Yayınları, Ankara 2022.

EKLER

EK 1. BOA. EV.HMH.d. 3496, 1732 (h.1145) tarihli İstanbul şehri hamamları defteri, s.68.

<p style="text-align: center;">68</p> <p>و بعد سوره 'اودوه' درون دفتر ذکر اولنا و تمامه لغز اولدی و یکدیباشیداری و شخیره و معزینه بر تبر اولوز هر بر حمامدان اولان دللا کلر جمله بی بر لوبنه کفیل و سر نوبتاری و بی محضه کفیل و حمامیاری و بی سر نوبتاری به کفیل و ناطر لوبنه دی کفیل نیما بی حماماره دللاک و ناطر و ناطر کاهلار و نفس دار اولان ائقن اقسقا ابدانک امر نابود طایفه سنلر کبیر و صغیر فرد و احدی غایتوب و صاحب دیولک حکرم اولور اربنه اولسون النبر لوبنه صاحبیه دللاک و ناطر و ناطر لادیم کلر اولان لوبنی بقاسندن کلله نولن اولشا غایری و نفس استابولون و بی محض سنلر اولن اودوه انتخاب اولوب بر اول کفیل و ناطر لوبنه حکم اسم و بر غایری و کفیل غایری دفتر قیل و ائقن اچون اغانا قیسه کلر و صغیر و بر اولن لوبنه لر اکبر نولن حکم امر نابود طایفه سنلر دیولکلر و بر کفیل هر کجین حمامدان لوبن لوبن سب لوبنه موجب صورت اولننه کند و ناطر لوبنه ناطر اولن لوبن حکم مده و حمامیاری و بی جمله بی محضه و طالع دیو بیما بعد امر نابود طایفه سنلر کلور اولن لوبن دیولکلر و بر کفیل فرد و احدی حمامان لوبنه اولن لوبن و ائقن اوز و جمیله بی محضه و حمامیاری ن بکسنلر اولن لوبن اولور اربنه باله ائقن و ناطر لوبنه ناطر لوبنه دیولکلر کلنور جزا می نوبن لوبن اودوه و حمامیاری و جمیله بی محضه استیحه سوره و بر لوبنی ۱۱۴۵ (۱۷۳۲)</p>	<p>Sayfa 68. "Vech-i meşrûh üzere derûn-ı defterde zikr olunan hammâmlar kethüdâları ve yiğitbaşları ve şeyhleri ma'rifetleriyle tahrîr olunub her bir hammâmda sâkin olan dellâkların cümlesi birbirlerine kefil ve ser-nöbetleri dahî mecmû'una kefil ve hammâmcıları dahî ser-nöbetlerine kefil ve nâtrlarına dahî kefil olub fimâ-ba'd hammâmlara dellâk ve nâtr ve tezgâhdâr ve kafesdâr ve şâkird alınmak iktizâ ider ise Arnabud tâifesinden kebîr ve sağîr ferd-i vâhidi uğratmayub ve sâhib-i dirlik her kim olur ise olsun alınmayub iktizâ hasebiyle dellâk ve nâtr ve hizmetkâr lâzım geldikde Anadolu yakasından gelme Türk uşakları ve nefsi-i İstanbul'dan ve zimmî cinsinden olmak üzere intihâb olunub yarar kefilleri alındıktan sonra isim ve resimleri ve kefilleri deftere kayd olunmak için Ağa kapusuna gelüb haber virüb kayd etdireler. Eğer bundan sonra Arnabud tâifesinden dirlikli ve dirliksiz her kimin hammâmında bulunur ise sâirlerine mücib-i 'ibret olunacakların kendülerine tefhîm ve tenbîh olunduktan sonra mezkûr hammâmcılar dahî cümlesi sem'an ve tâ'a deyü fimâ-ba'ad Arnabud tâifesinden gelür oldukda dirlikli ve dirliksiz ferd-i vâhidi hammâmlarına uğratmayub ve almamak üzere cümlesi ta'ahhüd ve hammâmcılardan bir kimesnenin alduğu istimâ'imız olur ise bi'l-ittifâk zâbit tarafına haber virilüb muhkem hakkından gelünüb cezâsı tertîb olunmak üzere hammâmcıların cümlesi ta'ahhüd eyledikleri işbu mahalle şerh virildi". Fi 15 C. (Âhir), sene 1145 (3 Aralık 1732).</p>
--	---

EK 2. 1732-1735 yılları itibari ile İstanbul hamamlarında çalışanların bölgelere dağılımı

Bölgeler		İstanbul (1732)		Eyüp (1735)		Galata (1735)		Üsküdar (1735)	
		Toplam	Oran %	Toplam	Oran %	Toplam	Oran %	Toplam	Oran %
İstanbul ve çevresi		92	%7,52	33	%35,87	40	%15,2	55	%47,41
Balkanlar	Arnavutlar	859	%70,24	12	%13,04	103	%39,2	16	%13,79
	Diğer yerler	69	%5,64	6	%6,52	17	%6,5	7	%6,04
	Toplam	928	%75,88	18	%19,56	120	%45,7	23	%19,83
Anadolu tarafı		128	%10,47	28	%30,44	74	%28,1	29	%25,00
Diğer unsurlar olup memleketi belirtilmeyen		75	%6,13	13	%14,13	29	%11,0	9	%7,76
Genel toplam		1223	100	92	100	263	100	116	100